

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Τμήμα Ι.Α.Κ.Α.

«Σαν μέρος μίας [θεατρικής] παράστασης»¹:

**Συζητώντας για τον Δεκέμβρη και ανακαλύπτοντας την
πολιτική ταυτότητα**

Συκάς Νικόλαος – Γεώργιος

Ιούνιος 2018

Επιβλέπουσες/-οντες καθηγήτριες/-ες

**Παπαηλία Πηνελόπη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Δέλτσου Ελευθερία, Επίκουρη Καθηγήτρια
Βόγλης Πολυμέρης, Αναπληρωτής Καθηγητής**

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	3
Εισαγωγή.....	4
Μεθοδολογία.....	11
Ο Δεκέμβρης και τα Εξάρχεια: Εντοπίζοντας την πολιτική ταυτότητα στον χώρο και τον χρόνο	17
Η χωρικότητες των «Δεκεμβριανών».....	22
Οι χρονικότητες της μνήμης.....	29
Διαδηλώνοντας για τον Γρηγορόπουλο;	35
Σύμβολα και ταυτότητες στον Δεκέμβρη του 2008	42
Αναπαραστάσεις και ταυτότητες.....	49
Βιώνοντας τον Δεκέμβρη: Ανακαλώντας την πολιτική ταυτότητα	58
Συναισθήματα, υποκειμενικότητες και συλλογική μνήμη	63
Μουδιασμένα συναισθήματα και παραγωγή νοημάτων	71
Επίλογος.....	77
Βιβλιογραφία	84
Ψηφιακή Βιβλιογραφία.....	88

Ευχαριστίες

Ξεκινώντας οποιαδήποτε εκπόνηση, αναγκάζεται κανείς να βρεθεί αντιμέτωπος με τον εαυτό του. Το στοίχημα για μένα ήταν προσωπικό· να προκαλέσω τον εαυτό μου και να τον ξεπεράσω. Να κάνω το επόμενο βήμα στις σπουδές μου. Σε αυτό το ταξίδι, που πιθανότατα ξεκίνησε πολύ νωρίτερα από όσο διήρκεσε η εκπόνηση της παρούσας εργασίας, χρειάστηκα στηρίγματα και επίλεκτους συμπαραστάτες που στις στιγμές που αμφέβαλα και ζητούσα επιβεβαίωση και καθησυχασμό ήταν δίπλα μου.

Αφιερώνω την διπλωματική μου εργασία πρωτίστως στους γονείς μου: την Τάνια και τον Βαγγέλη, που χωρίς αυτούς δε θα βρισκόμουν εδώ που βρίσκομαι σήμερα και δε θα μπορούσα να συνεχίζω να κοιτάω μπροστά. Δευτερευόντως, ευχαριστώ τις δύο κύριες επιβλέπουσες μου με αλφαβητική σειρά: την Ελευθερία Δέλτσου και την Πηνελόπη Παπαηλία. Σημασία δεν έχει ποια ήταν πρώτη και ποια δεύτερη στα χαρτιά, αλλά ότι μου έδωσαν την καθοδήγησή τους, φωτίζοντας σκοτεινά σημεία, άγνωστες διαδρομές και διορθώνοντας τις αστοχίες μου. Επίσης, αφιερώνω την εργασία αυτή στην Μαρία Παντσίδου, που βρέθηκε στη ζωή μου στην εκκίνηση αυτής της κοπιώδους ακαδημαϊκής αναζήτησης, προσφέροντάς μου την απαραίτητη συναισθηματική και πνευματική στήριξη, καθώς και την εξαιρετική ακαδημαϊκή της διορατικότητα και γνώση.

Θέλω επίσης να ευχαριστήσω τον Νίκο Πασχούλη - Καλλιόλια και την Κατερίνα Λάμπρου, οι οποίοι με φιλοξένησαν στον Βόλο όποτε χρειάστηκε. Τέλος, η διπλωματική αυτή αφιερώνεται στην Παναγιώτα (Πένυ) Πασπάλη με την οποία ξεκινήσαμε τις ακαδημαϊκές μας αναζητήσεις μαζί, ενώ η φιλία της μαζί με τις ατελείωτες φιλοσοφικές μας συζητήσεις αποτέλεσαν ακρογωνιαίό λίθο για το αποτέλεσμα της εκπόνησης αυτής.

Εισαγωγή

Στις 6 Δεκεμβρίου του 2008, λίγο πριν τις εννιά μετά μεσημβρίας ένας 15χρονος έφηβος, ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος σκοτώνεται από τον – τότε εν ενεργεία και σε υπηρεσία αστυνομικό – Επαμεινώνδα Κορκονέα στο κέντρο των Εξαρχείων. Στις ώρες και τις μέρες που ακολούθησαν, οι δρόμοι του κέντρου των Αθηνών και των μεγαλύτερων πόλεων της Ελλάδας (μεταξύ των οποίων ο Βόλος και η Θεσσαλονίκη) κατακλείστηκαν από διαδηλωτές διαμαρτυρόμενους για την πράξη του Επαμεινώνδα Κορκονέα, η οποία αποδείχτηκε – και δικαστικά – πως επρόκειτο για δολοφονία, ενώ ο ίδιος ο αστυνομικός καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη και επιπλέον φυλάκιση δεκαπέντε μηνών¹. Στις διαδηλώσεις και στις κινητοποιήσεις των ημερών του Δεκέμβρη του 2008 πρωτοστάτησε η νεολαία. Φοιτητές και μαθητές κατέφυγαν στον δρόμο για να δηλώσουν την αντίθεση τους με τη δολοφονία και τη δυσaráσκεiά τους σχετικά με τις βίαιες πρακτικές της αστυνομίας (Vaiou & Kalandides, 2015). Ως αποτέλεσμα των κινητοποιήσεων και των συγκρούσεων των διαδηλωτών με τις αστυνομικές δυνάμεις, πολλά κρατικά κτήρια, ειδικά αστυνομικά τμήματα, τράπεζες και υπουργεία (κυρίως στην Αθήνα) δέχονταν συχνές επιθέσεις από τους διαδηλωτές, ενώ παράλληλα πανεπιστήμια και σχολεία βρίσκονταν υπό κατάληψη (Vradis & Dalakoglou, 2010: 117).

Ο αντίκτυπος της δολοφονίας υπήρξε μεγάλος, όπως τονίζει και ο Antonis Vradis (2009: 146) «τρεις σφαίρες και ένα νεκρό δεκαπεντάχρονο αγόρι θα πυροδοτούσαν την πιο έντονη πολιτική αναταραχή που έχει δει η χώρα σε όλη την μετα-δικτατορική περίοδο (1974-)». Αυτού του είδους οι κινητοποιήσεις έφεραν στο προσκήνιο ανησυχίες και αντιδράσεις που αφορούσαν ζητήματα πέρα από τη

¹<http://www.in.gr/2010/10/11/greece/se-isobia-o-korkoneas-dekaetis-katheirksi-ston-saraliwti-gia-ti-dolofonia-grigoropoyloy/>

δολοφονία. Στα χρόνια που ακολούθησαν, στις εκδηλώσεις που διοργανώνονται κάθε Δεκέμβρη, στους «Δεκέμβρηδες» ως ένα είδος κινηματικών μνημόσυνων, η αγανάκτηση ήταν διάχυτη. Επίσης ακολουθήθηκε και από διαφορετικές κινητοποιήσεις, όπως αυτές του Μάη του 2010, που αφορούσαν την υπογραφή του πρώτου μνημονίου με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και τα μέτρα αusterής λιτότητας που προέβλεπε η συμφωνία (Douzinas, 2010: 285).

Σύμφωνα με τη Gaitanou, παράλληλα με την οικονομική και πολιτική κρίση που έγινε ορατή κυρίως μετά τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου και τα «Δεκεμβριανά»² του 2008, επανήλθαν στο προσκήνιο ιδεολογικές και πολιτικές συγκρούσεις που ξεκινούν από τον Εμφύλιο (1946-1949) και την ήττα της Αριστεράς μέχρι και την πτώση της Χούντας και την περίοδο της Μεταπολίτευσης, εξαιτίας της γενικευμένης δυσαρέσκειας με την πολιτική κατάσταση της χώρας και την αίσθηση για μία επερχόμενη αλλαγή (2016: 181-182). Ειδικότερα, ο μήνας Δεκέμβρης υπήρξε σημαδιακός και για τα γεγονότα του 1944. Η απόφαση της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε. να επιλέξει την ένοπλη αντίσταση απέναντι στην απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης για τη διάλυση των αντάρτικων ομάδων του Ε.Α.Μ. και την παράδοση των περιοχών που βρίσκονταν υπό την επιρροή τους, οδήγησε στην μάχη της Αθήνας που διήρκεσε τριάντα-τρεις μέρες (Voglis, 2002: 52-53). Τα γεγονότα αυτά ονομάστηκαν «Δεκεμβριανά». Η χρήση του όρου «Δεκεμβριανά» ή «Νέα Δεκεμβριανά» από τους συμμετέχοντες στις κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008 είχαν ως σαφή στόχο την παρομοίωση του τεταμένου και πολεμικού κλίματος του 1944 με αυτό του 2008.

² Χρησιμοποιώ τον όρο «Δεκεμβριανά» όπως χρησιμοποιείται από τη βιβλιογραφία σχετικά με τον Δεκέμβρη του 2008 και τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου (Vradis, 2009, Douzinas, 2010, Panourgia, 2010, Leontidou, 2012).

Βέβαια, αμφότερες οι περίοδοι της Χούντας και του Εμφυλίου αποτελούν κομβικά σημεία στην ιστορία της Αριστεράς στην Ελλάδα, με όσες ιστορικές διαφορές αυτές φέρουν. Η ιστορική σύνδεση της ελληνικής Αριστεράς με την Αντίσταση και τον Εμφύλιο (Voglis, 2014) αλλά και με την περίοδο της Χούντας³ (Voglis, 2011), δημιούργησε – με συνέχειες και ασυνέχειες – μία μνήμη σχετικά με την ίδια την Αριστερά. Η μνήμη των αγώνων της Αριστεράς, όπως αυτές γίνονται αντιληπτές από τους συμμετέχοντες σε περιόδους πολιτικής και κοινωνικής κρίσης, όπως ο Εμφύλιος και η Χούντα, επιστρατεύονται στο σήμερα ούτως ώστε να «νομιμοποιούνται» αγωνιστικού και ακτιβιστικού τύπου ενέργειες σε αντίστοιχες εποχές κρίσης. Συνεπώς, οι κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008 «μπολιασμένες» με τις μνήμες της Χούντας (κυρίως) και του Εμφυλίου (δευτερευόντως)⁴ επανάφερε μία πόλωση και έναν πολεμικό λόγο απέναντι στην κρατική εξουσία από τους διαδηλωτές, αναβιώνοντας συνθήματα⁵ και ρητορικές από την περίοδο της Χούντας, παραλληλίζοντας τη «Δημοκρατία που δολοφονεί» (από τα συνθήματα του Δεκέμβρη του 2008, αλλά και των μετέπειτα επετείων) με τη δικτατορία των συνταγματαρχών.

Η πολιτική και κοινωνική πόλωση που διαμορφώθηκε μετά από τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου περιλάμβανε τον συγχρωτισμό διαφορετικών ιδεολογικών ομαδοποιήσεων που αντλούσαν τη σύσταση και τη δράση τους από ετερόκλητες πολιτικές, κοινωνικές ή οικονομικές αντιθέσεις και αφετηρίες. Τούτη η ετερότητα αποτυπώνεται στις κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008 και όλων των μετέπειτα

³ Ο Polymeris Voglis αναφέρεται τόσο στο «βάρος του Εμφυλίου» που φέρει η Αριστερά όσο και στη διάσπαση της Αριστεράς σε Κ.Κ.Ε. και Κ.Κ.Ε. εσωτερικού (2011: 551), η οποία έχει άμεσο αντίκτυπο στην μεταπολιτευτική ιστορία της Αριστεράς.

⁴ Η μνήμη της καταστολής από την επταετία της Χούντας επιστρατεύθηκε περισσότερο από τους συμμετέχοντες εξαιτίας της ενεργής συμμετοχής της νεολαίας, των σπουδαστών και των φοιτητών, στην εξέγερση του Πολυτεχνείου (17/11/1973).

⁵ Συνθήματα όπως το: «Σε κάθε γωνία αστυνομία – Η Χούντα δεν τελείωσε το '73» σχολίαζαν τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου ως καταστολή και τη συνθήκη όμοια – αν όχι συνέχεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών.

«Δεκέμβρηδων», ωθώντας πολλούς να μιλήσουν για κρίση του πολιτικού συστήματος (Close, 2009, Douzinas, 2010, Gaitanou, 2016, Vaiou & Kalandides, 2015). Αυτή η γενικευμένη αγανάκτηση και αμφισβήτηση απέδωσε στις κινητοποιήσεις ευρεία αποδοχή από το κοινό (Gaitanou, 2016: 143) καθώς η συμμετοχή σε αυτές συνδεόταν με την αντίσταση ενάντια σε ένα καταπιεστικό κράτος που σταδιακά καταλύει τις πολιτικές πρόνοιες, υπογράφοντας μέτρα λιτότητας (Memos, 2010: 212). Χαρακτηριστικό της σύνδεσης της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου με την οικονομική κατάσταση και τις πολιτικές λιτότητας είναι το σύνθημα: «Στις τράπεζες λεφτά, στην νεολαία σφαίρες – ήρθε η ώρα για τις δικές μας μέρες».

Στην εργασία αυτή θα μελετήσω τα άτομα που συμμετείχαν στα «Δεκεμβριανά» του 2008 (όπως θα αναφερθώ και παρακάτω) αναζητώντας τους τρόπους με τους οποίους κατασκευάζεται, διαμορφώνεται, μεταβάλλεται η πολιτική ταυτότητα τους, στο πλαίσιο μιας συνεχούς διαδικασίας μεταπήδησης από μία ταυτότητα σε μία άλλη (Ranciere, 1992: 61), καθώς οι πολιτικές υποκειμενικότητες των συνομιλητών μου δεν έχουν παραμείνει σταθερές, ούτε αποκρυσταλλωμένες, ούτε τις πρώτες μέρες του Δεκέμβρη, πόσο μάλλον μετά το 2008. Οι συνομιλητές μου αποτελούν ενδεικτικές περιπτώσεις ατόμων που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008 και ανήκαν τότε σε συλλογικότητες ή παρατάξεις της ευρύτερης εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς ή συμμετείχαν σε αυτές αργότερα. Για να γίνει κατανοητή αυτή η διαδικασία συγκρότησης πολιτικών ταυτοτήτων, θα εστιάσω πρώτα στο πρόσωπο και τη μνήμη του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, όπως αυτή κατασκευάστηκε χωρικά και χρονικά μετά τη δολοφονία του. Ιδιαίτερη σημασία έχει αφενός το *πότε* και αφετέρου το *πού* της δολοφονίας. Ποια είναι η σημασία της γενικότερης χρονικής περιόδου όπου τοποθετείται η δολοφονία και ποια είναι η βαρύτητα των Εξαρχείων ως ο χώρος όπου διαπράχτηκε η δολοφονία; Θα επιχειρήσω

να δείξω τους τρόπους με τους οποίους ο χώρος και ο χρόνος της δολοφονίας τροφοδοτούν τη μνήμη σχετικά με τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου και τα «Δεκεμβριανά». Αντίστοιχα θα επιχειρήσω να «χαρτογραφήσω» τη συνεχή διάδραση και ανατροφοδότηση της μνήμης με τις χωρικότητες και τις χρονικότητες από τις οποίες παράγεται (Passerini, 2014: 2).

Δεύτερον, θα επικεντρωθώ στις αναδυόμενες ταυτότητες του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου και από την άλλη στις ταυτότητες των υποκειμένων που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις του 2008, καθώς και στις μετέπειτα επετείους της δολοφονίας. Η ανάλυση των μαρτυριών των συνομιλητών μου θα αναδείξει την κεντρικότητα του ζητήματος: *τι ήταν και τι δεν ήταν* ο Γρηγορόπουλος, όπως και *το τι* ταυτότητες του αποδόθηκαν μετά τον θάνατό του και ποιες ταυτότητές του αποσιωπήθηκαν από τα εμπλεκόμενα υποκείμενα. Ποια είναι, λοιπόν, η σχέση μεταξύ των ταυτοτήτων που αποδόθηκαν στον Γρηγορόπουλο μετά τη δολοφονία του και των υποκειμενικότητων των συνομιλητών μου που κινητοποιήθηκαν και κινητοποιούνται από το 2008 μέχρι σήμερα; Σε ποιο βαθμό οι συνομιλητές μου απέδωσαν ταυτότητες στον Γρηγορόπουλο και σε ποιο βαθμό αντλούν την υποκειμενικότητά τους από αυτές; Εστιάζοντας, λοιπόν, στις χρονικότητες και χωρικότητες ως παραμέτρους συνδιαμόρφωσης των υποκειμενικότητων, θέτω το ερώτημα ως προς τους τρόπους με τους οποίους η ταυτότητα και το βίωμα των συνομιλητών μου σχετίζονται με τη μνήμη της δολοφονίας Γρηγορόπουλου και των Δεκεμβριανών. Δηλαδή, αυτή η διαδικασία του γίνεσθαι πώς διαρθρώνεται και πώς συνειδητοποιείται μέσα από τα λόγια των συνομιλητών μου; Μπορεί η μνήμη των πληροφορητών μου να καταστήσει ρητή την υποκειμενικότητα τους ή είναι και η ίδια η μνήμη αναπόσπαστο μέρος της υποκειμενικής ταυτότητας; Αναλύω τον ίδιο τον Γρηγορόπουλο ως κενό σημαίνον (Baudrillard, 1994), δηλαδή ως τη μνήμη ενός προσώπου, η οποία γίνεται αντιληπτή αφαιρετικά, αντλώντας τις

νοηματοδοτήσεις της μέσα από αναπαραστάσεις· τις αναπαραστάσεις του ίδιου του Γρηγορόπουλου, όπως προβάλλονται στη δημόσια σφαίρα. Προσεγγίζοντας, λοιπόν, τη σχέση μεταξύ ενός κενού σημαίνοντος, όπως είναι ο Γρηγορόπουλος, και του εκάστοτε υποκειμένου, που συμμετέχει στα «Δεκεμβριανά» ή στη συζήτηση περί αυτών, θα αναζητήσω τη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ τους.

Τρίτον, θα σταθώ στα λόγια των συνομιλητών μου για να σκιαγραφήσω τη συναισθηματική σύνδεση των συνομιλητών μου με τα επεισόδια και τις κινητοποιήσεις των Δεκεμβριανών του 2008. Με ποιον τρόπο συνδέονται τα επιμέρους υποκείμενα με τη δολοφονία, τα Δεκεμβριανά ή ακόμα και με τον ίδιο τον Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο; Τι ήταν αυτό που τους ώθησε να κινητοποιηθούν, να πολιτικοποιηθούν και να δημιουργήσουν συνδέσεις με άλλες υποκειμενικότητες και να νοηματοδοτήσουν ιδεολογικά – ή με άλλον τρόπο – τη σχέση τους με όσα βίωσαν των Δεκέμβρη του 2008 και όλες τις μετέπειτα επετείους. Θεωρώ πως η συναισθηματική εμπλοκή των συνομιλητών μου με τη δολοφονία και τα «Δεκεμβριανά» – και ο τρόπος με τον οποίο πυροδοτείται – είναι το σημείο όπου συνίσταται και κατασκευάζεται η σχέση, η σύνδεση και η ταύτιση των επιμέρους υποκειμενικοτήτων με το κενό σημαίνον, που είναι ο νεκρός Γρηγορόπουλος.

Ο Δεκέμβρης του 2008 και οι υποβόσκοντες κοινωνικοί, πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες που οδήγησαν στις μετέπειτα κινητοποιήσεις έχουν αναλυθεί διεξοδικά στη βιβλιογραφία, άλλοτε υπό το πρίσμα μίας ιστορικοποιημένης συνέχειας των διαμαρτυριών και των διεκδικήσεων (Close, 2009), άλλοτε υπό το πρίσμα της κριτικής και του ακτιβισμού κατά του νεοφιλελευθερισμού (Arampatzi & Nicholls, 2012) και άλλοτε υπό το πρίσμα μίας μη-αυθόρμητης κινηματικής κινητοποίησης (Dalakoglou, 2012). Αντίθετα, η δική μου προσπάθεια επικεντρώνεται περισσότερο στην ανάδειξη των υποκειμενικοτήτων που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις του

Δεκέμβρη του 2008 και στοχεύει να θέσει υπό αμφισβήτηση την έννοια του «κινήματος», όπως αυτή αναφέρεται τόσο στη βιβλιογραφία των «Δεκεμβριανών» όσο και από τους συνομιλητές μου. Αντίστοιχα η εστίασή μου στη διαμόρφωση της πολιτικής υποκειμενικότητας, μου επιτρέπει να αναλύσω τον Δεκέμβρη του 2008 από τη σκοπιά των ενεργών υποκειμένων, θέτοντας παράλληλα υπό αμφισβήτηση και τη θέση του ίδιου του ερευνητή και ενδεχομένως τα συμπεράσματα που βγαίνουν από τη θέση αυτή. Η παρούσα εργασία είναι, λοιπόν, μια απόπειρα να αναδειχθούν οι φωνές ανθρώπων που συμμετείχαν στα γεγονότα των Δεκεμβριανών και να γίνουν κατανοητές οι συνθήκες που οδήγησαν τους συγκεκριμένους συνομιλητές μου να συνεχίσουν να συμμετέχουν στις κινητοποιήσεις των επόμενων εφετιών ή να απέχουν από αυτές. Επιθυμώ να δοθεί μια πιο διεξοδική ματιά τόσο προς τα υποκείμενα που ήταν πρωταγωνιστές των Δεκεμβριανών του 2008 όσο και προς τους λόγους και τους διαλόγους που παρήχθησαν και αναπαρήχθησαν στις πλατείες και στις πορείες, αλλά και στις καφετέριες, σε μπουραρίες ή και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Μεθοδολογία

Δεν είμαι σίγουρος αν είμαι ακτιβιστής σε σχέση με το πεδίο έρευνάς μου, αλλά σίγουρα είμαι εμπλεκόμενος και ακριβώς αυτός είναι ο λόγος που αποφάσισα να ασχοληθώ με τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου στα πλαίσια της διπλωματικής μου. Υπό ένα ψυχαναλυτικό πρίσμα – το ίδιο που αναζήτησα στους συνομιλητές μου – εντόπισα στον εαυτό μου τύψεις και ενοχές σχετικά με τον γεγονός ότι δεν είχα προηγουμένως στρατευθεί πολιτικά και ασχοληθεί ενεργά με το πολιτικό σκέλος της δολοφονίας. Ένας από τους προσωπικούς στόχους αυτής της εργασίας είναι να διορθώσω αυτό που εγώ αισθάνομαι ως προσωπικό μου έλλειμμα. Έχοντας λοιπόν υπόψη αυτού του είδους την αυτοαναφορικότητα και θεωρώντας εαυτόν μέρος της έρευνας, μου γεννάται ένας ακόμα μεγαλύτερος σεβασμός απέναντι στις μαρτυρίες και τις απόψεις των συνομιλητών μου, καθώς ίσως και τυφλά σημεία.

Η επιτόπια εθνογραφική έρευνα διενεργήθηκε συγκεντρώνοντας πληροφορίες, μαρτυρίες και αφηγήσεις από συνομιλητές οι οποίοι είχαν ενεργή προσωπική συμμετοχή στον Δεκέμβρη του 2008, ανεξάρτητα όμως από την μετέπειτα συμμετοχή ή αποχή τους στις επετείους⁶. Το δεύτερο κριτήριο ήταν η μαθητική ή φοιτητική ιδιότητα των ατόμων τον Δεκέμβρη του 2008, ενώ άλλο χαρακτηριστικό τους είναι το συν-ανήκειν στον αριστερό ιδεολογικό χώρο. Οι ηλικίες των συνομιλητών μου κυμαίνονταν από 24 έως 34. Αυτό το χρονικό όριο καθρεφτίζει τις ηλικίες 15 έως 25, όπου 15 ήταν οι συνομήλικοι του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου και 25 τα άτομα που τελείωναν ή είχαν τελειώσει το πτυχίο τους ως φοιτητές. Η επιτόπια εθνογραφική έρευνά μου έλαβε χώρα σε τρεις πόλεις: την Αθήνα, τον Βόλο και τη Θεσσαλονίκη, βρίσκοντας δηλαδή συνομιλητές που τον Δεκέμβρη του 2008 συμμετείχαν σε

⁶ Εξαιτίας της ενεργής κινητοποίησης των πληροφορητών μου στα «Δεκεμβριανά» μου ζητήθηκε από τους ίδιους η απόκρυψη των ονομάτων τους και σε μερικές περιπτώσεις και της ιδιότητάς τους.

κινητοποιήσεις σε διαφορετικές πόλεις τόσο του κέντρου όσο και της περιφέρειας. Εκτός από μη δομημένες συνεντεύξεις και άτυπες συζητήσεις στον δρόμο και σε χώρους εστίασης ή σε σπίτια, συμμετείχα στην ανοιχτή εκδήλωση-συζήτηση για την 6^η Δεκέμβρη στην πλατεία Εξαρχείων στις 03/12/2017⁷ και στις δύο πορείες (πρωινή-μαθητική και απογευματινή) στις 06/12/2017, στην Αθήνα, όπου υπήρξαν συζητήσεις και συνθήματα ενάντια στο κράτος, την αστυνομία, την κοινωνία για να αναφερθώ μόνο σε μερικά. Στις συνεντεύξεις όπως και στις συζητήσεις ή στις συνομιλίες στα πλαίσια της πορείας δε χρησιμοποίησα μαγνητόφωνο ή άλλη μέθοδο καταγραφής ήχου. Στις συνεντεύξεις χρησιμοποίησα ως μεθόδους καταγραφής το τετράδιο μου και ένα στυλό, ενώ στις πορείες δε χρησιμοποίησα καμία μέθοδο καταγραφής. Προτίμησα αυτές τις μεθόδους αφενός για να αμβλύνω όσο το δυνατόν περισσότερο την ηγεμονική σχέση ερευνητή και πληροφορητή και αφετέρου στην περίπτωση των πορειών οι ειδικές συνθήκες δεν μου επέτρεπαν να χρησιμοποιήσω οποιαδήποτε μέθοδο καταγραφής.

Στην εκδήλωση, όπως και στις πορείες, η παρουσία των συγκεντρωμένων ήταν ισχνή σε σχέση με προηγούμενες επετείους. Οι συζητήσεις την μέρα της εκδήλωσης αναδείκνυαν ακριβώς το ζήτημα της ανάγκης για μαζική συμμετοχή στις κινητοποιήσεις της 6^{ης} Δεκέμβρη 2017, ενώ εστίαζαν και στο γεγονός της ενημέρωσης και πολιτικοποίησης όσων νεότερων δεν έχουν μνήμες από τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου και τα Δεκεμβριανά του 2008. Η εστίαση στην νεολαία συνοδευόταν από ένα ύφος που θύμιζε πολύ ακαδημαϊκή ομιλία ή διάλεξη. Η γλώσσα των ομιλούντων ήταν συγκρουσιακή απέναντι στο κράτος, τις δυνάμεις καταστολής και αστυνόμευσης, ενώ ταυτόχρονα γινόντουσαν αναφορές στο δυσάρεστο οικονομικό

⁷ Η εκδήλωση διοργανώθηκε από τη συλλογικότητα «Συνέλευση ENANTIA στην ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ»

κλίμα. Αντίστοιχα το κλίμα στις πορείες ήταν αφενός συγκρουσιακό απέναντι στην αστυνομία που περιφρουρούσε τους διαδηλωτές, ενώ παράλληλα υπήρχε μία έντονη αίσθηση συντροφικότητας και αλληλεγγύης ανάμεσα σε διαδηλωτές που δε γνωρίζονταν μεταξύ τους. Σε αμφότερες τις πορείες έλαβαν χώρα επεισόδια διαδηλωτών με αστυνομικούς: στην πρωινή – μαθητική η σύγκρουση έγινε στο σημείο συγκέντρωσης των διαδηλωτών, στα Προπύλαια, ενώ στην απογευματινή οι συγκρούσεις έλαβαν χώρα αμέσως μετά το τέλος της πορείας, γύρω από την περιοχή των Εξαρχείων.

Ανεξάρτητα από τις κινητοποιήσεις των πρώτων ημερών του Δεκέμβρη του 2017, η επιτόπια εθνογραφική μελέτη μου περιλάμβανε περιπάτους και εξερευνήσεις μαζί με τους συνομιλητές μου στα σημεία ενδιαφέροντος για τους ίδιους, αλλά και σε σημεία που σημάδεψαν τον Δεκέμβρη του 2008, όπως το σημείο όπου δολοφονήθηκε ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος, όπου βρίσκεται και το μνημείο του (βλ. *Εικόνα 1*). Ήταν εξαιρετικά σημαντικό για την έρευνα το πώς αποτυπώθηκαν στον χώρο εκείνες οι μέρες τόσο υλικά (μνημείο, αφιερώσεις) όσο και μνημονικά στα μάτια των συνομιλητών μου, αφού το κάθε σημείο γεννούσε καινούργιες μαρτυρίες και αναμνήσεις. Η προσέγγιση μέσω του συναισθήματος και οι συζητήσεις γύρω από τον χώρο και τον χρόνο του Δεκέμβρη του 2008 και της δολοφονίας, επέτρεψαν μία στενότερη επαφή και σχέση με τους περισσότερους από τους συνομιλητές μου. Η στενή συνεργασία μου μαζί τους δε σταματάει με το πέρας της έρευνας και την ολοκλήρωση της εργασίας, αλλά ελπίζω να συνεχιστεί με αφορμή την ίδια την εργασία, την οποία σκοπεύω να αποστείλω στους πληροφορητές μου μετά την ολοκλήρωσή της.

Εικόνα 1. Το μνημείο για τον Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο, στη διασταύρωση των οδών Μεσολογγίου - Γρηγορόπουλου (από προσωπικό αρχείο)

Παράλληλα με την επιτόπια εθνογραφία, παρακολούθησα την ειδησεογραφία σχετικά με τις επετείους από τον Δεκέμβρη του 2008 έως αυτόν του 2017, οπτικοακουστικά ντοκουμέντα, δημόσιες τοποθετήσεις και συνθηματικές δηλώσεις στην τηλεόραση και στο διαδίκτυο. Το ψηφιακό κομμάτι της εθνογραφίας διενεργήθηκε ακολουθώντας τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης: Facebook, Twitter και YouTube. Παράλληλα αναζήτησα πληθώρα ιστοσελίδων και αφιερωμάτων για τον Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο και τον Δεκέμβρη του 2008, που εστίαζαν στην αποτύπωση της μνήμης των «Δεκεμβριανών». Η ψηφιακή και διαδικτυακή μου έρευνα διεξήχθη με τη χρήση λέξεων-κλειδιών τόσο στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης όσο και στις μηχανές αναζήτησης. Από όλη την έρευνα, όπως είναι κατανοητό, επιλέχθηκαν συγκεκριμένα αφιερώματα για την οικονομία της εργασίας. Η σημασία και ταυτόχρονα το νόημα των ψηφιακών και διαδικτυακών αναφορών είναι η προβολή ενός

εθνογραφικού δείγματος για το πώς έχει διαδοθεί η πληροφορία τόσο από τις πρώτες στιγμές μετά τη δολοφονία όσο και πώς συνεχίζεται η παραγωγή λόγου και διαλόγου σχετικά με τον Γρηγορόπουλο και τα Δεκεμβριανά. Επιπλέον μέσω των ψηφιακών δεδομένων δίνεται η αίσθηση του *δημόσιου* και του *συλλογικού*, που δρα πολλαπλασιαστικά και φαντασιακά, κατασκευάζοντας επιμέρους συνδέσεις με τα επιτόπια δεδομένα. Πιο συγκεκριμένα, οι αναρτήσεις των ατόμων που χρησιμοποιώ, έχουν επιλεγθεί ξανά μέσα από πληθώρα αναρτήσεων και δημοσιεύσεων, αλλά με κριτήριο – και πάλι – την εμπλοκή των ατόμων στις κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008. Τα ψηφιακά δεδομένα έρχονται να λειτουργήσουν συμπληρωματικά ως προς τα επιτόπια δεδομένα, καθώς στόχος τους είναι να αποτυπώσουν τη διάχυση – αλλά και την κατασκευή – όλων όσων (υποκειμενικοτήτων, λόγων, ιδεολογιών κ.τ.λ.) αργότερα συνδέθηκαν με τον Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο.

Πού και πότε, όμως, ξεκίνησε το πεδίο και – αναλόγως – *πού και πότε* τελειώνει; Αναζητώντας τον εαυτό μου μέσα στο πεδίο θα τολμήσω να πω πως η έρευνά πεδίου μου ξεκίνησε – δίχως να το συνειδητοποιήσω τότε – την 6^η Δεκεμβρίου του 2008. Για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας επιχείρησα να ανασύρω κομμάτια από τη μνήμη μου, κάτι που ζητούσα και από τους συνομιλητές μου. Η εθνογραφία αυτή, όπως και κάθε άλλο πεδίο, ορίζεται και διακόπτεται από τις αναγκαιότητες του ερευνητή, οι οποίες πολλές φορές είναι ανεξάρτητες από τις συνθήκες, τον χώρο και τον χρόνο των δεδομένων που μελετώνται. Παρόλ' αυτά, αυτή η εργασία είναι μία απόπειρα να συγκλίνει τις χωροχρονικές ασυνέχειες που προκύπτουν μεταξύ του πεδίου και της εκπόνησης μίας ακαδημαϊκής εργασίας. Συνεπώς, η παρατήρηση και η ενασχόληση μου με το πεδίο προηγούνται της γραφής, όπως αντίστοιχα συνεχίζονται και μετά το πέρας των υποχρεώσεών μου στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών. Αναπόφευκτα λοιπόν, η παρούσα εργασία αποτελεί σχεδόν το ισοδύναμο μίας

φωτογράφισης. Επιχειρώ δηλαδή να φωτογραφίσω μία ιστορικοποιημένη στιγμή (Δεκέμβριος 2008 – Δεκέμβριος 2017), αφήνοντας το περιθώριο διαγραφής διαφόρων τροχιών μετά την ολοκλήρωση της δουλειάς μου. Σε αυτό το σημείο τα λόγια του Eduardo Cadava (1998: 19) τροφοδότησαν και καθοδήγησαν τη σκέψη μου:

«Η σχέση της μνήμης και της σκέψης με την φωτογραφία καθορίζεται από τη δυνατότητα της επανάληψης, της αναπαραγωγής, της παράθεσης και της καταγραφής. Με τον ίδιο τρόπο που η φωτογραφική μηχανή επιχειρεί να εστιάσει σε μία στιγμή της ιστορίας, η σκέψη επιθυμεί να εντοπίσει την ιστορία ως έννοια.»

Όπως ζητούσα από τους συνομιλητές μου να ανασύρουν από το παρελθόν τους μνήμες σχετικές – ή και άσχετες – με τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου και τους Δεκέμβρηδες από το 2008 ως σήμερα, με τον ίδιο τρόπο έβαλα τον εαυτό μου στη θέση του πληροφορητή. Όπως σημειώνει και η Passerini (2014: 4-5) *«το ίδιοι της προφορικής ιστορίας βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι η έρευνα ξεκινάει συλλέγοντας έναν ιστό αναμνήσεων που προηγείται της συνέντευξης»*. Το προϊόν της κουβέντας ή της συνέντευξης είναι το άθροισμα αυτού που η Passerini (2014) αποκαλεί *διαυποκειμενικότητα*, και αυτό είναι που καλείται να καταγράψει ο ερευνητής. Η διαυποκειμενικότητα είναι σημαντικό συστατικό είτε της προφορικής ιστορίας είτε της διαδικασίας της εθνογραφίας και βοηθάει στη συνειδητοποίηση της θέσης του ερευνητή και των δυναμικών και των μηχανικών που δημιουργούνται μεταξύ αυτού και των συνομιλητών του. Άλλωστε οι διεργασίες μεταξύ των ίδιων των συνομιλητών (καθώς μερικοί γνωρίζονταν), είτε μεταξύ των συνομιλητών και εμού είναι αυτές που διαγράφουν την παραγωγή και την αναπαραγωγή γνώσης, η οποία βασίζεται στους μηχανισμούς παραγωγής, αναπαραγωγής και επιτέλεσης της μνήμης.

Ο Δεκέμβρης και τα Εξάρχεια:

Εντοπίζοντας την πολιτική ταυτότητα στον χώρο και τον χρόνο

«[...]εφόσον η ιστορία είναι ο Λόγος περί ταυτότητας, η ερώτηση του ποιος «κατέχει» ή οικειοποιείται το παρελθόν, είναι ερώτηση σχετικά με το ποιος μπορεί να αναγνωρίσει τον Εαυτό του ή τον Άλλο σε οποιονδήποτε χρόνο και χώρο.»

Friedman, J. (1992: 854).

Αναλύοντας τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου θα εστιάσω στα γεγονότα του Δεκέμβρη του 2008, που σημαίνει πως θα επικεντρωθώ στον χώρο και τον χρόνο των γεγονότων αυτών. Το συμβάν από μόνο του έχει παράξει έναν κυκεώνα δημόσιου διαλόγου, καθώς και σειρά έμπρακτων και μη – αντιδράσεων και εκδηλώσεων αλληλεγγύης. Η πλούσια αυτή παραγωγή επιτρέπεται λόγω της ειδικής συνθήκης της δολοφονίας, η οποία συνιστά πολιτικό συμβάν. Μέσω του πολιτικού συμβάντος δημιουργείται η ευκαιρία στις επιμέρους υποκειμενικότητες που αποκτούν γνώση επί της δολοφονίας να δράσουν (ή να μη δράσουν) σε μία συνθήκη που ορίζεται από τη δολοφονία: τα «Δεκεμβριανά». Η συνθήκη αυτή, που ορίζεται χωρικά και χρονικά, επιβεβαιώνει την αντίληψη του χώρου και του χρόνου ως υλικότητες, οι οποίες μπορούν να μετρηθούν, να διαχειριστούν και να κατασκευαστούν. Ο χρόνος λοιπόν της δολοφονίας κατακερματίζεται μέσω των υποκειμενικών μαρτυριών, παράγοντας πολλές παράλληλες αφηγήσεις – χρονικότητες, που ερμηνεύουν το συμβάν. Ο κατακερματισμός του χρόνου (και του χώρου) μπορεί να γίνει αντιληπτός ως μία σειρά μεταβολών και παρεμβάσεων στον χρόνο (και τον χώρο). Για να γίνω πιο συγκεκριμένος, η δολοφονία του Γρηγορόπουλου, ένα βίαιο συμβάν, παρήγαγε έναν μία ιδιαίτερη χωροχρονικότητα, ένα πρίσμα αντίληψης του χώρου και του χρόνου στα

υποκείμενα που παραβρέθηκαν εκείνο το βράδυ στα Εξάρχεια, αλλά και στα άτομα που ήρθαν σε επαφή με το γεγονός ακούγοντας ή μαθαίνοντας για αυτό από άλλους. Παραφράζοντας τον Eric J. Haanstad (2009), οι μάρτυρες τέτοιων περιστατικών δεν ερμηνεύουν μονάχα, αλλά διαμορφώνουν ενεργά τον χώρο, τον χρόνο και την κοινωνικά κατασκευασμένη πραγματικότητα.

Ο χώρος και ο χρόνος της 6^{ης} Δεκεμβρίου του 2008 έχει σαφείς προεκτάσεις που εκτείνονται στο «παρόν» των «Δεκεμβριανών» καθώς και στο παρελθόν. Το παρόν και το παρελθόν, όπως και ο χώρος δεν είναι αόριστα πεδία πάνω στα οποία επιτελείται η υποκειμενικότητα, αλλά πεδία όπου αποτυπώνονται υλικότητες και ιδέες, στοιχεία τα οποία συγκροτούν την εκάστοτε υποκειμενικότητα. Ο Deleuze θα σημειώσει πάνω στην ιδιότητα του χρόνου ότι *τα παρόντα που απαρτίζουν την πραγματικότητα μας χαρακτηρίζονται από σχέσεις χρονικής διαδοχής και παραλληλίας, από σχέσεις συνάφειας, αιτιότητας, ομοιότητας ή ακόμα και αντίθεσης* (1991: 83). Τα «παρόντα» που αναφέρει ο Deleuze είναι στην παρούσα μελέτη περίπτωσης οι επιμέρους αφηγήσεις των συνομιλητών μου, αλλά και αμέτρητων ακόμα ατόμων που έδρασαν μέσα στα χρονικά πλαίσια που όριζε και ορίζει η δολοφονία· τα πλαίσια αυτά σχετίζονται και εξαρτώνται αφενός από τη μνήμη και αφετέρου από τη συναισθηματική εμπλοκή των υποκειμενικοτήτων με τη δολοφονία. Επιστρέφοντας στο ζήτημα της αντίληψης του χώρου και του χρόνου, θα πρέπει να επιστρατεύσω τη μνήμη, καθώς αυτή είναι που σαν καλούπι δίνει σχήμα και μορφή στον χώρο και τον χρόνο. Η μνήμη του συμβάντος της 6^{ης} Δεκεμβρίου καθώς και κάθε άλλου συμβάντος, πριν ή μετά, σχετίζεται άρρηκτα με το πώς βιώνεται η κοινωνικά κατασκευασμένη πραγματικότητα από το υποκείμενο. Για να φτάσουμε εκεί, θα πρέπει να συμφωνήσουμε πως η πραγματικότητα συνομιλεί άμεσα με – και συνδιαμορφώνεται από – τον χώρο και τον χρόνο του βιώματος. Ο χωροχρόνος λοιπόν του βιώματος

καθορίζεται σε επίπεδο τόσο συλλογικό όσο και υποκειμενικό, ενώ τα δύο επίπεδα επικοινωνούν μεταξύ τους. Η συλλογικότητα, βέβαια, δεν αποτελεί μία ενιαία οντότητα, αλλά πολύ περισσότερο ένα συνονθύλευμα επιμέρους φαντασιακών ομαδοποιήσεων, οι οποίες ανάγονται στο επίπεδο του συλλογικού. Εκεί λοιπόν που φαίνεται η «συλλογική μνήμη» να είναι ενιαία επιφανειακά, μέσα από προσωπικές κουβέντες ανακαλύπτονται προσωπικά ριζώματα, τα οποία επιτρέπουν στο υποκείμενο να συνδέσει το προσωπικό του βίωμα με το συμβάν. Αυτή η συνεχής συνομιλία μεταξύ Εαυτού και «Συνόλου» κατασκευάζει πολλαπλές χωροχρονικές αποτυπώσεις, με τις οποίες ο πληροφορητής – υποκείμενο έρχεται συνεχώς σε αντιπαράθεση, άλλοτε αποκρυσταλλώνοντάς τον και άλλοτε τροποποιώντας τη μνήμη του χωροχρόνου ανάλογα με τα ερεθίσματα του παρόντος.

Χρησιμοποιώντας την αντίληψη του Deleuze για τον χρόνο και τον κατακερματισμό αυτού σε πολλαπλά παρόντα, η μνήμη φαίνεται να έχει τη δυνατότητα να διαμορφώνεται συνεχώς, καθώς η στιγμή παραγωγής της, είναι το παρόν. Αυτή η συνειδητοποίηση έρχεται να μας διδάξει για το «τι σημαίνει σήμερα» η δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου. Είναι σαφώς αναπόσπαστο το παρόν όσο και το παρελθόν στο πώς συγκροτείται η μνήμη του συμβάντος της δολοφονίας. Η οικονομική κρίση, οι προηγούμενες δολοφονίες από τα σώματα ασφαλείας, μνήμες της Χούντας για τους γηραιότερους και σαφώς η μετέπειτα δολοφονία του Παύλου Φύσσα στις 18 Σεπτεμβρίου 2013. Ο Andrew Hoskins συζητώντας τη διάδοσης μίας «καινούργιας μνήμης», τονίζει τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται και ανα-κατασκευάζεται μία κοινή ή κοινωνική μνήμη και πώς αντίστοιχα μεταβάλλεται ο τρόπος που θυμόμαστε ή ξεχνάμε (2007: 27-28). Ο Hoskins μπορεί να αναφέρεται στον ρόλο της τεχνολογίας και των μαζικών μέσων ενημέρωσης, αλλά αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η υποκειμενική μνήμη γύρω από τις δολοφονίες δεν απαρτίζεται μόνο από τα συμβάντα

καθαυτά αλλά συντίθεται διαρκώς διαμέσου μίας σύνθεσης της ιδεολογίας, των προσωπικών αναμνήσεων και διαμεσολαβημένων ειδήσεων – ειδικά μέσω της παρουσίας του ατόμου στο διαδίκτυο.

Για να γίνω πιο συγκεκριμένος, πολλά γεγονότα που ανακαλούν τα υποκείμενα, πολλές φορές, είναι αντικρουόμενα σε συναισθηματική βάση. Ένας εκ των πληροφορητών μου, ο Κ.Ν. το 2008, αλλά και τα μετέπειτα χρόνια, ήταν ενεργός στα επεισόδια που συντελούνταν μεταξύ των κινηματικών και των δυνάμεων ασφαλείας. Τα τελευταία όμως χρόνια απέχει, για προσωπικούς – και μη – λόγους, παραμένοντας συναισθηματικά εμπλεκόμενος με τον αναρχικό – αντιεξουσιαστικό χώρο και λαμβάνοντας τη θέση του ενεργού παρατηρητή. Παρόλα αυτά ο Κ.Ν. ήταν εξαιρετικά ενθουσιώδης να μου μιλήσει για τα χρόνια της ενεργής του δράσης στο αναρχικό – αντιεξουσιαστικό κίνημα. Η εναλλαγή στη συμπεριφορά και στη στάση του σχετικά με τη συμμετοχή στο κίνημα και τα ανάμεικτα συναισθήματα που έπονται, πολλές φορές δημιουργούν μια σύγκρουση μεταξύ της ανάμνησης του παρελθόντος και τις συνθήκες του παρόντος. Αυτή η σύγκρουσή συντελεί στο να γίνει απόλυτα κατανοητή η διαδικασία διαμέσου της οποίας κατασκευάζεται η μνήμη και συνεπώς η υποκειμενικότητα. Οι αντιφάσεις και οι συγκρούσεις στο επίπεδο της συναισθηματικής, ιδεολογικής και ενεργής εμπλοκής του υποκειμένου με το συμβάν της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου είναι σημεία που τονίζουν και καθιστούν ορατή τη «διαδικασία του γίνεσθαι».

Συνεχίζοντας την προσέγγιση σχετικά με τα πεδία του χώρου και του χρόνου και πώς αυτά επηρεάζουν την αντίληψη και την ερμηνεία της δολοφονίας, θα εστιάσω στο πώς η χωρικότητα και η χρονικότητα συντέλεσαν στις υποκειμενικές ερμηνείες του συμβάντος, όσων προηγήθηκαν και όσων ακολούθησαν. Η ερμηνεία είναι αυτή που ουσιαστικά κατασκευάζει την – και κατασκευάζεται από την – πολιτική ιστορία. Όπως

ήδη έχω ξεκαθαρίσει, εστιάζω πρωτίστως στην υποκειμενική οπτική και στο πώς εκλαμβάνεται το συμβάν της δολοφονίας από τους πληροφορητές μου. Ο αρχιτέκτονας Stavros Stavrides (2010) χρησιμοποιώντας την έννοια της «αστικής δικαιοσύνης» εστιάζει στο πώς τα υποκείμενα που συμμετείχαν στα «Δεκεμβριανά» του 2008 ανέκτησαν το «δικαίωμά τους στην πόλη». Στην μεγάλη τους πλειοψηφία οι πληροφορητές μου αναφέρονταν στο πώς ο Δεκέμβρης τους έδωσε το δικαίωμα να ανακτήσουν, ως έναν βαθμό, κομμάτια της πόλης των Αθηνών, δίνοντάς τους την ευκαιρία να αντιληφθούν ακόμα και την ίδια την πόλη διαφορετικά, ως πεδίο φυσικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης. Όπως σημείωσαν τόσο ο Σ. όσο και ο Κ.Ν.: «είχαμε την αίσθηση ότι η πόλη μας ανήκει, οι δρόμοι άδειοι, μόνο εμείς κι οι μπάτσοι». Παρότι βρίσκονταν σε διαφορετικές πόλεις τον Δεκέμβρη του 2008 (Αθήνα και Βόλο αντίστοιχα) οι εμπειρίες και τα λόγια τους ταυτίζονταν, δημιουργώντας μια κοινή χωροχρονικότητα.

Αντλώ, λοιπόν, από τους πληροφορητές μου τα δεδομένα σχετικά με τις δράσεις και τις κινητοποιήσεις που κατέστησαν τις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας σε χώρους και πεδία αντιπαράθεσης μεταξύ των πολιτών και των δυνάμεων ασφαλείας. Οι δυνάμεις ασφαλείας, όπως προκύπτει από τις μαρτυρίες «έδιναν χώρο» στους διαδηλωτές εκείνες τις πρώτες μέρες του Δεκέμβρη του 2008, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια των Δεκεμβριανών. Η αστυνομία αντιλαμβανόμενη το συμβολικό βάρος της πράξης του Επαμεινώνδα Κορκονέα, επέτρεψε επεισόδια που υπό άλλες συνθήκες θα είχε κινηθεί για να σταματήσει. Αντίστοιχα και η χρονικότητα του Δεκέμβρη του 2008 έχει σοβαρό αντίκτυπο στο πώς αντιλήφθηκαν και πώς αντέδρασαν τα υποκείμενα στο ίδιο το συμβάν. Ας εξετάσουμε το παρελθόν: τα προηγούμενα θύματα αστυνομικής βίας ήταν οι Ιάκωβος Κουμής και Σταματίνα Κανελλοπούλου το 1980 και ο Μιχάλης Καλτεζάς το 1985. Οι ηλικίες των συνομιλητών μου δεν επέτρεπαν τα προσωπικά

βιώματα ή τις προσωπικές μνήμες από αυτές τις δολοφονίες, όμως σε αυτό τον τομέα δρουν συμπληρωματικά οι αφηγήσεις του αναρχικού – αντιεξουσιαστικού χώρου. Σίγουρα αυτά τα συμβάντα αποτέλεσαν σημείο αναφοράς για τις κινητοποιήσεις για τη δολοφονία αφού τα κοινά σημεία μεταξύ των θυμάτων, τουλάχιστον φαινομενικά, ήταν πολλά. Στις διαδηλώσεις από τον Δεκέμβρη του 2008 μέχρι και φέτος, 2017, ακουγόταν και ακούγεται το σύνθημα: *«Κουμή, Κανελλοπούλου, Μιχάλης Καλτεζάς, Αλέξης Γρηγορόπουλος αυτή 'ναι η ΕΛ.ΑΣ.»*. Για πρώτη φορά στην μεταπολίτευση υπήρξε τόσο γενικευμένη αντίδραση, τόσο μεγάλη ειδησεογραφική κάλυψη και ένας τόσο μεγάλος παροξυσμός αντικρουόμενων απόψεων. Η χρονική στιγμή φαινόταν το 2008 – και για πολλούς ακόμα και σήμερα – μοναδική και πραγματική σημασία δεν έχει αν «αντικειμενικά» ήταν μοναδική, αλλά κατά πόσο τα υποκείμενα την αντιλήφθηκαν ως τέτοια. Όπως προδίδει το σύνθημα οι διαδηλωτές αντιλαμβάνονται μία υπαρκτή χρονική συνέχεια, μία σύνδεση μεταξύ των θυμάτων της ΕΛ.ΑΣ. Εκείνη όμως τη στιγμή της που ακούγεται το σύνθημα, πέρα από το ότι κατασκευάζεται ένας εχθρός – η ΕΛ.ΑΣ και εν συνεχεία το κράτος, παράγεται και μία συλλογική συνείδηση η οποία έχει τις αναφορές της τόσο στον χρόνο όσο και τον χώρο της δολοφονίας.

Η χωρικότητα των «Δεκεμβριανών»

Για να αναφερθώ με μεγαλύτερη ακρίβεια στα γεγονότα που σχετίζονται με τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, θα πρέπει να μιλήσω για τα Εξάρχεια. Τα Εξάρχεια ως χώρος διατηρεί πολλές ιδιαιτερότητες που δε συνδέονται άμεσα με τη δολοφονία, αλλά παρόλ' αυτά συντέλεσαν στην εικόνα που δημιουργήθηκε για αυτήν. Η Monia Carruccini (2015), προερχόμενη από τον χώρο της αρχιτεκτονικής και της αστικής χωροταξίας, επιχειρεί στη διατριβή της να χαρτογραφήσει την περιοχή των Εξαρχείων ανάγοντας τις κοινωνικές ομάδες που μένουν εκεί σε ποσοστά. Η

Carruccini χαρακτηρίζει την περιοχή ως μη εργατική, η οποία κατοικείται κυρίως από φοιτητές, πολίτες μεσοαστικής προέλευσης και ένα σημαντικό αριθμό ατόμων διαφορετικών εθνικοτήτων που φτάνει το 21,6% (Carruccini, 2015: 14). Η έντονη πολιτική ιδεολογία που χαρακτηρίζει την περιοχή, αναφέρει η Carruccini, συναντά την εμπορευματοποίηση των Εξαρχείων, αφού είναι εξαιρετικά δημοφιλής προορισμός έστω και για εναλλακτικού τύπου διασκέδαση (2015: 15). Η Carruccini, προερχόμενη από τον χώρο της αρχιτεκτονικής επιχειρεί να ακτινογραφήσει τα Εξάρχεια και να μας δείξει την κοινωνική τους δομή και να σημειώσει πώς οι κοινωνικές ομάδες διανέμονται στον χώρο. Όμως η Carruccini κάνει και μία ακόμα παρατήρηση: ότι τα Εξάρχεια δεν έχουν «χτυπηθεί» από την οικοδομική εξαθλίωση όπως άλλες περιοχές των Αθηνών (2015: 14). Ως σχόλιο στην παραπάνω παρατήρηση θα παραθέσω την άποψη του πληροφορητή μου Δ.Γ.⁸, ο οποίος μου εξήγησε ότι τα Εξάρχεια σε μεγάλο βαθμό έχουν υποστεί οικοδομικό εξευγενισμό και οικοδομική άνθηση τα τελευταία πέντε χρόνια (2012-2017), με μεγάλο αριθμό επιχειρηματιών (κυρίως ξένων) να αγοράζουν ακίνητη περιουσία στην περιοχή. Αυτή η σημείωση του συνομιλητή μου συνοδευόταν με μία έκφραση: «τα Εξάρχεια δεν είναι πια όπως ήταν», που υποδηλώνει πέρα από τη νοσταλγία για ένα πιο «πολιτικά αυθεντικό» παρελθόν, μία πιστοποίηση για το πώς ο οικιστικός χαρακτήρας της περιοχής αλλάζει παρά τον έντονο ιδεολογικό χαρακτήρα των Εξαρχείων, ο οποίος στέκεται απέναντι στον εξευγενισμό.

Τα Εξάρχεια διατηρούν έναν αριστερό «χαρακτήρα», γεγονός που επιβεβαιώνεται τόσο από τους πληροφορητές μου όσο και από το κοινωνικό φαντασιακό, που τροφοδοτείται από εκφράσεις, όπως το «Άβατο» ή το «Κράτος των Εξαρχείων». Τα Εξάρχεια αντλούν την ταυτότητά τους από την ιδιαίτερη ιστορία τους,

⁸ Ο Δ.Γ. είναι ενεργό μέλος αριστερής πολιτικής παράταξης, εργαζόμενος και με ενεργή συμμετοχή στα γεγονότα του Δεκέμβρη του 2008.

ως χώρος που στεγάζει καταλήψεις, κινηματικές ομάδες και δράσης αλληλεγγύης και αντίστασης. Αλλά όπως δείχνει και η ανάλυση της Carruccini τα Εξάρχεια γίνονται πόλος έλξης για μετανάστες και πρόσφυγες ενισχύοντας έτσι την αριστερή συνείδηση της περιοχής. Από την άλλη ο Δ.Γ. μου αντιπαρέβαλε τις συνθήκες που επικρατούν στον χώρο των Εξαρχείων με αυτές που επικρατούν στον χώρο του Περάματος, τη γειτονιά όπου είχε μεγαλώσει ο Παύλος Φύσσας και η οποία συνδέεται με εργατικές κινητοποιήσεις. Η περιοχή του Περάματος δεν έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον της πολεοδομικής ανάπτυξης, ενώ η ανθρωπογεωγραφία της συντέλεσε σε μία τελείως διαφορετική μορφή αντίδρασης, μια διαφορετική διαλεκτική και διαφορετικού είδους κινητοποιήσεις. Η εργατική συνοικία του Περάματος με τη κοινωνική της σύσταση και τον οικοδομικό της χαρακτήρα διαφέρει σε τόσο μεγάλο βαθμό από την αντίστοιχη κοινωνική σύσταση και αρχιτεκτονική των Εξαρχείων, που επιτρέπει μία τόσο διαφορετική συγκρότηση μνήμης σχετικά με δύο γεγονότα: τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου και τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα.

Το 2008 και τα μετέπειτα χρόνια από τη δολοφονία του Αλέξανδρου, οι κινητοποιήσεις που συντελέστηκαν δεν είχαν σαφή χαρακτήρα, όπως τόνισαν και οι πληροφορητές μου. Σχεδόν όλοι οι συνομιλητές μου παρατήρησαν ότι οι δράσεις που χαρακτήρισαν τις διαδηλώσεις των Δεκεμβριανών ανήκαν σε ένα ευρύ φάσμα πολιτικής ιδεολογίας, ξεκινώντας από τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα του πολίτη και φτάνοντας ως την κοινωνική κατακραυγή απέναντι στη βία των σωμάτων ασφαλείας. Αντιπαραθετικά, οι κινητοποιήσεις με αφορμή τη δολοφονία του Φύσσα είχαν και έχουν σαφές αντιφασιστικό πρόσημο και σχετίζονται άρρηκτα με τη δίκη της Χρυσής Αυγής. Συνεπώς οι ιδιαιτερότητες και οι διαφορές στις κινητοποιήσεις σχετίζονται μεταξύ άλλων με τον χώρο και τον χρόνο των δολοφονιών. Μια από τις επισημάνσεις του Δ.Γ. ήταν ότι τα Εξάρχεια είναι μία αστική γειτονιά, ένας χώρος

ανεκτικότητας και ένα πεδίο συνεχούς σύγκρουσης, ενώ αντίθετα το Πέραμα και η Νίκαια, μου είπε, είναι εργατικές γειτονιές. Από την άλλη το 2008, όταν δολοφονήθηκε ο Γρηγορόπουλος, δεν είχε γίνει αντιληπτή η οικονομική κρίση, ενώ το 2013, όταν δολοφονήθηκε ο Φύσσας οι ελληνικές κυβερνήσεις είχαν ήδη συμφωνήσει δύο πακέτα μέτρων λιτότητας. Τα Εξάρχεια του 2008 και το Πέραμα του 2013, μαζί με τις ταυτότητες των θυτών και των θυμάτων τους έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον χαρακτήρα των κινητοποιήσεων και συνεπώς συνδιαμόρφωσαν (και συνεχίζουν να συνδιαμορφώνουν) τις πολιτικές υποκειμενικότητες που συμμετείχαν σε αυτές.

Ο Deleuze αναφέρεται σε συγγενή «παρόντα», με τον ίδιο τρόπο που ο Stavrides (2010) αναφέρεται στον χώρο και τον τρόπο με τους οποίους επιμέρους αστικοί χώροι διαμορφώνονται συνεχώς, επικοινωνούν και διαδρούν με την κοινωνική πραγματικότητα, αποτελώντας ταυτόχρονα μέρος της. Αναλυτικότερα, όπως αναφέρει κι ο John Karamichas (2009), το συμβολικό βάρος που φέρει ο χώρος του Πολυτεχνείου και ο ρόλος που διαδραμάτισε στις κινητοποιήσεις κατά της Χούντας το 1973, καθώς και η συμβολική και χωρική εγγύτητα που έχει το Πολυτεχνείο με τα Εξάρχεια είναι κάτι που αξίζει προσοχής. Συμπληρώνοντας θα τονίσω από την πλευρά μου μία γενεαλογία αστικής αντίστασης που ξεκινάει από την πτώση της Χούντας και φτάνει ως σήμερα. Ο Λ., παλιός κάτοικος των Εξαρχείων, μου επιβεβαίωσε το φανταστικό γύρω από τα Εξάρχεια, κάνοντάς μου λόγο για διανοητές της Αριστεράς, φοιτητές, αναρχικούς και αντιεξουσιαστές που στέγασαν στα Εξάρχεια τα επιμέρους ιδανικά τους. Το Πολυτεχνείο αναπάντεχα συνδέθηκε άρρηκτα με τα Εξάρχεια ήδη από τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, όπως μου μαρτύρησαν όλοι μου οι πληροφορητές, και ο Δεκέμβρης του 2008 ήταν ένα ακόμα επιστέγασμα για τη συγγένεια και την πολιτική εγγύτητα μεταξύ των δύο χώρων. Θεωρώ πως ένα κοινό φανταστικό γύρω από την αστική κουλτούρα – γύρω από τον ιστορικό τόπο της

συγκρουσιακής αντίστασης, το Πολυτεχνείο – συμβάλλει στην φαντασίωση μιας ενεργής κινηματικής δράσης. Πολύ πιο συγκεκριμένα και εύστοχα αναφέρεται ο Stavrides σε αυτή την «πορώδη» ιδιότητα «των χώρων», που περιγράφω παραπάνω:

«Δεν ισχύει πως τέτοιοι «χώροι» είναι δίχως μορφή. Είναι η δυνατότητα της σύγκρισης και της ένωσης συγγενών «περιοχών» που καθιστά αυτούς τους χώρους λιγότερο άκαμπτους.» (2010: 5)

Ο Σταυρίδης τονίζει πως σε αυτούς τους χώρους αναπτύσσεται μία πολεμική απέναντι στην «μη-ταυτότητα», η οποία είναι χαρακτηριστικό μίας καταπίεσης που τοποθετεί τα υποκείμενα σε μία υπεξούσια θέση, από την οποία δεν μπορούν να διεκδικήσουν την αλλαγή (2010: 5). Για μένα αυτοί οι «χώροι» είναι τόποι συνεχούς διεκδίκησης της υποκειμενικότητας, χωρίς να χαρακτηρίζονται αναγκαστικά από δράσεις αντίστασης, αλλά πολύ περισσότερο από κινητοποιήσεις και δράσεις που εδραιώνουν μία κοινή μνήμη και ταυτότητα η οποία επιβεβαιώνεται μέσα από διάφορους τρόπους αξιοποίησης του χώρου, όπως καταλήψεις, συγκεντρώσεις και συνελεύσεις, ή ανάγοντας την ιδεολογία και την πολιτική τοποθέτηση σε «χώρο», περιφρουρώντας τον και προβάλλοντας μία συνεργατικότητα με άλλους «χώρους».

Η αίσθηση της συμμετοχής σε έναν χώρο που είναι ιδεολογικά, πολιτικά και συμβολικά φορτισμένος, κινητοποιεί σε τόσο μεγάλο βαθμό, που είναι από μόνος του ικανός να παράξει το αίσθημα της συλλογικότητας και της ιδεολογικής συντροφικότητας. Σημαντικό αναλυτικό «πάτημα» δίνεται από την αντίληψη των συλλογικοτήτων και του αναρχικού – αντιεξουσιαστικού κινήματος ως «χώρους» που περικλείουν πολιτικές υποκειμενικότητες που μοιράζονται κοινά στοιχεία μεταξύ τους, κινητοποιούνται και δραστηριοποιούνται με τον ίδιο τρόπο, αλλά πολύ σημαντικότερα επινοούν, παράγουν και αναπαράγουν μία κοινή μνήμη, μία συλλογική

υποκειμενικότητα, που αντιλαμβάνεται το περιβάλλον της με τον ίδιο τρόπο, παράγοντας και αναπαράγοντας κοινούς μνημονικούς κώδικες. Η Χ., φέρνοντας ως παράδειγμα την κατάληψη στην οποία συμμετέχει ενεργά, μου εξήγησε πως τέτοιου είδους συλλογικότητες βασίζονται στην αρχή ενός «τόπου», μιας χωρικότητας, που γίνεται αντιληπτή ως οικεία· θα προσέθετα πως οι κινηματικοί χώροι δεν αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως στεγανούς αλλά μέρος ενός πολυπληθούς και πολυσχιδούς μωσαϊκού που απαρτίζεται από άλλες υποκειμενικότητες και – όπως σημείωσε και ο πληροφορητής μου Κ.Ν. – «πάντα είχαμε τις διαφορές μας και προσωπικές και γενικότερες, αλλά αναγνωρίζαμε ο ένας τον άλλο ως κομμάτια ενός συνόλου». Περιγράφοντας ακριβώς αυτόν τον κατακερματισμένο χώρο ο Douzinas (2010) τον περιγράφει ως «κενό» χρησιμοποιώντας τη θεώρηση του Alain Badiou:

«Κάθε κοινωνική και πολιτική συνθήκη έχει έναν άπειρο αριθμό στοιχείων, τάξεων, ομάδων και ατόμων με διαφορετικά ενδιαφέροντα και ιδεολογίες, παραδόσεις και συνήθειες. Μα εν τω μέσω αυτής της πληθώρας διαφορών, υπάρχει ένας άδειος χώρος, ένα κενό, το οποίο παρότι είναι αόρατο για τις ηγεμονικές δυνάμεις, συντηρεί την ισορροπία του συνόλου. Αυτό το κενό βρίσκεται εγγύτερα στους ανώνυμους και τους επισφαλείς.» (Douzinas, 2010: 286)

Ο Badiou επιτρέπει μία διαφορετική ανάγνωση των αντιθέσεων μεταξύ των συλλογικοτήτων· οι αντιθέσεις δεν εμφανίζονται ως τροχοπέδη αλλά ως συστατικά μιας εσωτερικής ισορροπίας. Ο Deleuze και ο Badiou επιβεβαιώνουν τη θέση μου γύρω από τη θραυσματικότητα του χώρου και του χρόνου. Οι περισσότεροι από τους πληροφορητές μου συμμετείχαν το 2008, αλλά και αργότερα στις μετέπειτα κινητοποιήσεις και γίνεται εμφανές πως ο χώρος, ως μνήμη, βρισκόταν πάντα στο επίκεντρο των ιστοριών τους σχετικά με τα Δεκεμβριανά. Είτε (όπως θυμόταν ο Σ.) ως

«το γραφείο της ‘τάδε’ συλλογικότητας», είτε σαν δρόμος, όπως η οδός Πανεπιστημίου, ο κατακερματισμένος χώρος νοσηματοδοτείται μέσα από τις δράσεις, την κινητικότητα των υποκειμένων μέσα στον χώρο, τη συντροφικότητα σε ιδεολογικό επίπεδο, αλλά πρωτίστως αποκτά νόημα μέσω της συλλογικής μνήμης. Στη διάρκεια των χρόνων οι παραπάνω συνθήκες μεταβάλλονται άλλοτε εντείνοντας τις αντιθέσεις και άλλοτε γεφυρώνοντάς τις.

Σύμφωνα με τις παραπάνω αναλύσεις η μνήμη του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου ορίζεται από τον χώρο και τον χρόνο της δολοφονίας του. Η ίδια η δολοφονία συμβαίνει σε έναν χώρο ο οποίος είναι πολιτικά, ιστορικά και ιδεολογικά φορτισμένος. Ο χώρος των Εξαρχείων έχει κατασκευαστεί από πολιτικά και ιστορικά γεγονότα και γίνεται αντιληπτός ως χώρος που για να διατηρηθεί πρέπει να είναι στεγανός. Η δολοφονία, λοιπόν, του Γρηγορόπουλου φαίνεται ως μία καταπάτηση αυτού του χώρου, από τον Κορκονέα που αφενός δολοφονεί έναν ανήλικο, αφετέρου πραγματοποιεί αυτή την πράξη όντας *a priori* εχθρός του χώρου που καταπατά. Η κοινωνική έκρηξη του 2008 ξεκινάει από τα Εξάρχεια και θα εξαπλωθεί αργότερα σε όλη την Ελλάδα, όχι μόνο γιατί τα Εξάρχεια ήταν ο τόπος της δολοφονίας αλλά και γιατί ο χώρος αυτός είναι στενά συνδεδεμένος με πολιτικές κινητοποιήσεις της νεολαίας. Αντίστοιχα και το Πολυτεχνείο και οι δρόμοι γύρω από αυτό αποτέλεσαν πυρήνα για τις κινητοποιήσεις της νεανικής εξέγερσης του 2008. Σαφώς και τα γεγονότα του Δεκέμβρη του 2008 δεν είναι απομονωμένες εκδηλώσεις από όλα όσα έχουν διαδραματιστεί στον χώρο του Πολυτεχνείου, αλλά ακριβώς αυτή είναι η σημασία της δολοφονίας σε σχέση με τον χώρο: ενσωματώνεται σε αυτόν ως μνήμη, προσθέτει συμβολικό βάρος στον χώρο, κάτι που αργότερα θα επιχειρήσω να αναλύσω μέσα από τις έννοιες της κεφαλαιοποίησης και της υπεραξίας. Σε κάθε περίπτωση, η μνήμη και ο χώρος φαίνεται να έχουν οργανική σχέση ειδικά εφόσον ακόμα και εννιά

χρόνια μετά τη δολοφονία, ακολουθείται με εξαιρετική ακρίβεια ένα τελετουργικό που περιλαμβάνει μία σχεδόν μηχανική κίνηση μέσα στον χώρο, απόρροια μίας συλλογικής μνήμης που επιτελείται ξεχωριστά από τα επιμέρους υποκείμενα.

Οι χρονικότητες της μνήμης

Σχολιάζοντας τη συλλογική μνήμη ο Maurice Halbwachs σημειώνει ότι για να αναβιώσουμε το παρελθόν πρέπει να κατανοήσουμε πώς αυτό διατηρείται διαμέσου της υλικότητας του χώρου (1992: 7) Από παράδειγμα είναι αυτό του Π. ο οποίος μου εξηγούσε κατά τη διάρκεια της απογευματινής πορείας, στην Αθήνα, στις 06/12/2017, πού ακριβώς βρισκόταν το 2008, που στεκόταν και πού είχε δεχθεί τα δακρυγόνα. Αντίθετα, ο Χ. μου είχε τονίσει ότι είχε βρεθεί και στην πρωινή πορεία, μου εξηγούσε τι έγινε από επεισόδια και ότι ήρθε και στην απογευματινή για να «τις παίξει με τους μπάτσους». Συνεπώς, και τα δύο υποκείμενα μετέχουν της πορείας, της επετείου και της μνήμης, αλλά στον καθένα δίνεται διαφορετική αφορμή για να επιτελέσει τον εαυτό του μέσα στα πλαίσια της συλλογικής μνήμης.

Όπως η χωρικότητα, έτσι και η χρονικότητα δεν μπορεί να αποσπαστεί από τα γεγονότα τους Δεκέμβρη του 2008. Με τον ίδιο τρόπο, ο Δεκέμβρης του 2008 και κάθε επόμενος Δεκέμβρης, δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός και κατανοητός αν αποσυνδεθεί από το παρελθόν και το ιστορικό παρόν. Οι επέτειοι συνεπώς δεν είναι κενές νοήματος κινητοποιήσεις (ούτε κενά σημαίνουντα), αλλά αντλούν τη νοηματοδότησή τους από τις χωρικότητες και τις χρονικότητες στις οποίες αναφέρονται. Ο Λ. μιλώντας μου για την ιστορία των Εξαρχείων, για τον χαρακτήρα τους και ακολουθώντας τη δική του συλλογιστική, αναφέρθηκε στη σχέση μεταξύ Αριστεράς, Εξαρχείων και της Μεταπολίτευσης. Μου εξήγησε πώς η αστική αριστερά των διανοητών δεν

συγκρούστηκε ουσιαστικά με «τις παθογένειες του τόπου». Τόνισε επίσης, τον τρόπο με τον οποίο τα Εξάρχεια περιχάραξαν μέρος της Αριστεράς, η οποία έγινε «εξαιρετικά» εσωστρεφής. Στις «παθογένειες του τόπου», όπως σχολίασε ο Λ., αναφέρεται και ο Karamichas (2009).

«Ο νεποτισμός και η οικογενειοκρατία, η διαφθορά σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας ζωής και η ομοιομορφική αντίληψη της κοινοβουλευτικής εξουσίας είναι ζητήματα που αφορούσαν όσους ασκούσαν κριτική στα ελληνικά πράγματα τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά» (2009: 290).

Τα γεγονότα του Εμφυλίου, της Χούντας και της Μεταπολίτευσης, συμπεκνώνονται χρονικά σε ένα κοινό μνημονικό, συγκρουσιακό φαντασιακό, το οποίο ανασύρεται σε περιόδους έντασης και κρίσης. Η δολοφονία του Γρηγορόπουλου έρχεται απλά να προστεθεί στα δεκαοχτώ θύματα αστυνομικής βίας από το '80 και μετά (Karamichas, 2009: 289), ενώ η ίδια η δολοφονία συνέβη σε μία πολύ ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία για την ελληνική πολιτική και κοινωνία, αφού τότε ήταν η αφετηρία αυτού που μετέπειτα ονομάστηκε οικονομική και ανθρωπιστική κρίση.

Ο θάνατος του Γρηγορόπουλου φαίνεται να ήταν μία κορυφή ενός παγόβουνου το οποίο είχε συγκροτηθεί από μία πληθώρα παραγόντων επισφάλειας και αστάθειας, που με τη σειρά τους προσέλκυαν έναν σχεδόν ετερόκλητο πλήθος διαδηλωτών, που πήρε μέρος στα Δεκεμβριανά. Ακόμα και εννιά χρόνια μετά, οπότε και το πλήθος που κινητοποιείται έχει μικρύνει σημαντικά, η 6^η Δεκέμβρη συγκεντρώνει άτομα διάφορων ηλικιών, ταξικών καταβολών και ιδεολογικών πεποιθήσεων τα οποία συμμετέχουν στις κινητοποιήσεις της επετείου για διαφορετικούς λόγους. Αυτό όμως που έδειξε πιο έντονα η έρευνά μου είναι πως το εκάστοτε υποκείμενο είχε συνδέσει την επέτειο με κάτι διαφορετικό. Ο Δ.Γ. θυμόταν ότι το 2008 ήταν μαθητής σε ιδιωτικό σχολείο και

πως μέσα στην ανεμελιά ξαφνικά υπήρξε γενικευμένη αντίδραση, ακόμα και απέναντι στους καθηγητές του σχολείου. Από την άλλη ο Π. θυμόταν πως το 2008 ήταν φαντάρος και πως ρίσκαρε να βρεθεί στρατοδικείο σε περίπτωση που τον πιάνανε. Και οι δύο συνομιλητές μου εστίασαν στον διαχωρισμό του παρόντος από το παρελθόν. Αμφότεροι είναι πλέον περιστασιακά ενεργοί στα Δεκεμβριανά και μπορούσα να διακρίνω τύψεις για την μη συμμετοχή και την μη επίτευξη των στόχων των διαδηλώσεων του 2008. Σε αμφότερες περιπτώσεις υπήρξε η απογοήτευση σχετικά με το «πώς έχουμε φτάσει εδώ που είμαστε σήμερα;». Αυτός ο τρόπος αντίληψης της υποκειμενικότητάς τους περικλείει μία γραμμική οπτική της μνήμης και της ιστορικής συνέχειας, δηλαδή μίας σειράς γεγονότων που είτε έχουν σχέση αιτίου – αιτιατού, είτε όχι, έχουν φέρει τα υποκείμενα στην κατάσταση που βρίσκονται σήμερα. Σαφώς και μέσα από τις κουβέντες με τους πληροφορητές μου αντιλήφθηκα δύο πράγματα: αφενός όταν μπαίναμε σε μεγαλύτερο βάθος ανάλυσης γινόταν αντιληπτή η μη – γραμμική ιστορική συνέχεια, αφετέρου και εγώ ο ίδιος ανακάλυπτα μέσα από τις μαρτυρίες των πληροφορητών μου ότι στις μνήμες μου σχετικά με τον Δεκέμβρη του 2008 εντοπίζω αιτιακή σχέση με το παρόν, στη βάση του «πώς ήμουν τότε» και πώς αυτό με «έκανε αυτό που είμαι σήμερα».

Ο χρόνος της εξέγερσης συμβαδίζει με μία πολύ ιδιαίτερη συνθήκη στον χώρο των αριστερών κινημάτων και συλλογικοτήτων. Ο Δ.Γ. και ο Σ. συμφώνησαν πως είχε επέλθει ένα τέλμα στις διεκδικήσεις και στις κινητοποιήσεις των αριστερών οργανώσεων. Σχεδόν νομοτελειακά ο θάνατος του δεκαπεντάχρονου Αλέξανδρου, ήταν μία αφορμή, ίσως υπό την μορφή μίας «θυσίας», η οποία επέτρεψε στις κινηματικές μορφές της περιόδου να αποκτήσουν μεγαλύτερη ορμή, τροφοδοτούμενες, καθώς ήταν, από μία εξόφθαλμη καταπάτηση εξουσίας από ένα όργανο του νόμου. Οι περισσότεροι πληροφορητές μου συμφωνούσαν σε ένα πράγμα: ότι ο Αλέξανδρος

Γρηγορόπουλος έδωσε την αφορμή να ξεσηκωθούν όλοι, να ταυτίσουν τα προβλήματά τους με τη δολοφονία. Αλλά τόνιζαν και κάτι ακόμα: οι κινηματικές κινητοποιήσεις της νεολαίας, προ του 2008, δεν είχαν πολιτικό περιεχόμενο. Μπορεί να υπήρχαν αντιδράσεις απέναντι στην κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας το 2006 και το 2007, αλλά σαφές πολιτικό διακύβευμα δεν υπήρξε. Η δολοφονία του Γρηγορόπουλου έδωσε στο κίνημα της νεολαίας την αφορμή να αρθρώσει στιβαρό πολιτικό λόγο. Παρότι, ο Π.Κ. μου εξήγησε πως υπάρχει απογοήτευση για το ότι σήμερα δεν έχει επιτευχθεί ούτε ένας στόχος από αυτούς που είχαν τεθεί το 2008, μου μίλησε και για μία γενιά νέων 15-25 που ωρίμασαν πολιτικά και καλλιέργησαν πολιτική συνείδηση μέσα από τον Δεκέμβρη. Εγώ θα προσθέσω πως ίσως η συγκυρία να ήταν τέτοια, με τόσους πολλούς παράγοντες, τόσες συνιστώσες και τόσα ετερόκλητα συναισθήματα που να μην καταφέραμε ποτέ να τα διαχειριστούμε στο επίπεδο άρθρωσης ενός πολιτικού διακυβεύματος.

Η δολοφονία του Γρηγορόπουλου και ο Δεκέμβρης του 2008 έδωσαν για πρώτη φορά τον «χώρο» σε μετανάστες και πρόσφυγες να διαδηλώσουν και αυτοί για τα δικά τους προβλήματα και να ταυτίσουν τη δική τους καταστολή από τις δυνάμεις ασφαλείας με τη δολοφονία. Από την άλλη με τη γενικευμένη επισφάλεια και τα μεγάλα πρώτα ρεύματα ανθρώπων από την Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική να καταφθάνουν στην Αθήνα και την Ελλάδα, δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες ώστε να εμφανιστεί δυναμικά η Χρυσή Αυγή. Παρά το γεγονός ότι η ακροδεξιά ρητορική ήταν ήδη διαδεδομένη στο κοινοβούλιο από εκπροσώπους των δεξιών κομμάτων, η Χρυσή Αυγή έκανε τότε τις πρώτες της ορατές κινητοποιήσεις. Οι περισσότεροι μετανάστες που βρίσκονταν ήδη στην Ελλάδα είχαν εκδιωχθεί από τους τουριστικούς προορισμούς του κέντρου ήδη πριν από τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 και εγκαταστάθηκαν στις κοντινές περιοχές των Εξαρχείων, της Ομόνοιας και

του Αγίου Παντελεήμονα. Τις εκκαθαρίσεις της αστυνομίας ακολούθησαν οι κινητοποιήσεις – πογκρόμ της Χρυσής Αυγής (Vradis & Dalakoglou, 2010). Μέσα σε αυτό το κλίμα μίσους, η δολοφονία του Αλέξανδρου εξαγρίωσε ακόμα περισσότερο ακόμα ένα τμήμα του προκαριάτου, τους εκτοπισμένους ανθρώπους των Αθηνών. Η χρονική συγκυρία έφερε τα εκτοπισμένα υποκείμενα στη θέση να μοιράζονται μία αίσθηση επισφάλειας με τους Αθηναίους που προφανώς δεν κρίνεται ισοδύναμη, αλλά είναι απόρροια της χωρικής και χρονικής οικειότητας, της ιδεολογικής εγγύτητας και της επιθυμίας για αλλαγή, που επιδρούν πάνω στα υποκείμενα, δημιουργώντας τους μια αίσθηση συντροφικότητας (έστω και αν είναι φαντασιακή) με αποτέλεσμα την κινητοποίηση.

Είναι αλήθεια, βέβαια, πως το 2008 εγκαινιάστηκε ένας κύκλος αντιφασιστικών και αντιεξουσιαστικών κινητοποιήσεων, οι οποίες ήταν διάχυτες – με τα δικά τους χαρακτηριστικά – σε όλη την Ευρώπη και τον Δυτικό Κόσμο. Χαρακτηριστικό είναι ότι ανά τον κόσμο υπήρξαν πάνω από διακόσιες δράσεις αλληλεγγύης προς τον νεκρό της αστυνομικής βίας, μόνο κατά τον μήνα Δεκέμβριο του 2008 (Vradis & Dalakoglou, 2010: 117). Η ακτινοβολία του συμβάντος ρίχνει ακόμη περισσότερο φως στη σημασία της χρονικότητας της δολοφονίας. Ακτιβιστές από κάθε πλευρά του πλανήτη έστελναν τα μηνύματα συμπαράστασής τους στους Έλληνες ακτιβιστές. Αυτά τα δεδομένα όμως μπορεί να μας δώσουν μια πιο ρομαντικοποιημένη εικόνα του τι συνέβαινε. Η αλληλεγγύη που έδειξαν διεθνείς οργανώσεις για τη δολοφονία του Αλέξανδρου δε σχετιζόταν μόνο με την αστυνομική βία, αλλά με το πώς ο χρόνος της επέτρεψε την παράλληλη ταύτιση οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών στοιχείων για την παραγωγή αντίδρασης. Όπως μαρτυρά και η ιστοσελίδα μιας εκ των ομάδων που έδειξαν την αλληλεγγύη τους τον Δεκέμβρη του 2008, ο κοινός εχθρός είναι ο

καπιταλισμός και οι κρατικές δυνάμεις που τον εδραιώνουν⁹. Είναι σαφές λοιπόν ότι οι δράσεις δεν κινητοποιούνται από τα γεγονότα καθαυτά, αλλά από συλλογικές και υποκειμενικές αφετηρίες που εξαρτώνται από το *habitus* (Bourdieu & Nice, 1984) των συλλογικοτήτων και των υποκειμένων.

Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίστηκε ο Δεκέμβρης του 2008 αποδεικνύει την μεγάλη επιρροή της αντίληψης του χρόνου πάνω στις κινητοποιήσεις. Δυόμιση βδομάδες μετά τη δολοφονία οι δρόμοι του κέντρου των Αθηνών άδειασαν επειδή είχαν έρθει τα Χριστούγεννα. Ο Σ. μου τόνισε χαρακτηριστικά: «Μη νομίζεις, στο Πολυτεχνείο που ήμασταν δεν ήταν εύκολα, είχα πόσες μέρες να φάω και να κοιμηθώ σωστά. Έπαιρνα τη μάνα μου και της έλεγα ότι μένω στο σπίτι ενός φίλου μου. Και για τους μπάτσους το ίδιο ίσχυε, δεν πήγανε σπίτια τους καθόλου. Όλοι περιμέναμε να έρθουν τα Χριστούγεννα, εμείς για να δούμε τους δικούς μας και οι μπάτσοι και οι πολιτικοί για να ηρεμήσει κάπως η φάση». Πράγματι κατά τη διάρκεια των Χριστουγέννων οι κινητοποιήσεις ελαττώθηκαν σημαντικά. Αντίστοιχα, και τα επόμενα χρόνια μέχρι και σήμερα οι επέτειοι τείνουν να φθίνουν σε ένταση κινητοποιήσεων και συμμετοχή. Ο Δ.Γ., ο Π.Κ, ο Σ., ο Κ.Ν. είναι πλέον σε διαφορετικούς χρόνους και χώρους, μη φορτισμένους πολιτικά, εργαζόμενοι σε περιβάλλοντα και ωράρια που δεν αφήνουν περιθώριο κινητοποίησης. Όπως είχε τονίσει σε μία αποστροφή του λόγου του ο Π.Κ.: «Τι περιμένεις; Αλλαγή; Δεν ήρθε τότε που οι συνθήκες ήταν κατάλληλες, θα έρθει τώρα;».

⁹ Αναρχικοί της Νότιας Ουαλίας (South Wales Anarchists)
<https://southwalesanarchists.wordpress.com/tag/alexandros-grigoropoulos/>

Διαδηλώνοντας για τον Γρηγορόπουλο:

«Δεν μπορούσαμε να ταυτιστούμε με εκείνους τους Αλγερινούς, αλλά μπορούσαμε να αμφισβητήσουμε την ταύτισή μας με τους «Γάλλους» στο όνομα των οποίων είχαν δολοφονηθεί»

Ranciere, J. (1992: 58).

Η γενικευμένη κινητοποίηση με αφορμή τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου αποτέλεσε έναυσμα για διάφορες συλλογικότητες να συμμετάσχουν στις διαμαρτυρίες και στις αντιπαραθέσεις με τις δυνάμεις ασφαλείας. Οι συλλογικότητες στις οποίες αναφέρομαι δεν αφορούν αποκλειστικά πολιτικές παρατάξεις και πολιτικές ομάδες ή νεολαίες που δραστηριοποιούνταν πριν από τη δολοφονία, αλλά και ομάδες μαθητών, ομάδες καθηγητών και άλλων πολιτών που δεν ανήκαν ενεργά σε κάποιον κινηματικό χώρο. Η συγκεκριμένη παρατήρηση προέρχεται από τις παρατηρήσεις των συνομιλητών μου. Ο Δ.Γ. ήταν μαθητής σε ιδιωτικό σχολείο όταν συμμετείχε στις κινητοποιήσεις, όπως και ο ίδιος ο γράφων. Αυτό που συνέλεξα από τις μαρτυρίες των πληροφορητών μου συλλήβδην ήταν η αίσθηση – και σε ορισμένες περιπτώσεις η βεβαιότητα – ότι «η στρατευμένη πολιτική συνείδηση¹⁰ χτίστηκε κατά τη διάρκεια του Δεκεμβρη», όπως είχε επισημάνει ο Π.Κ.

Από την αρχή του κεφαλαίου χρησιμοποιώ τον όρο *συλλογικότητα* για να τονίσω το ζήτημα της συλλογικής ταυτότητας που, έστω περιστασιακά και μερικά, δρούσε ως συνεκτικός δεσμός μεταξύ των υποκειμένων. Οι επάλληλες, μερικές και θραυσματικές ταυτίσεις μεταξύ των υποκειμένων μπορούν να μεταφραστούν ως πολιτική συνείδηση. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της αρθογράφου στον ιστότοπο

¹⁰ Αναφορικά πάντα με τις ηλικίες που τον Δεκέμβρη του 2008 ήταν περίπου από 15 έως 20 και σήμερα από 25 έως 30.

«Documento» που στο άρθρο της με τίτλο «Ο δικός μας Δεκέμβρης: Μια γενιά που ήθελε να αλλάξει τον κόσμο»¹¹ επιχειρεί τη δική της βιωματική ανασκόπηση. Μέσω της μνήμης της προσπαθεί να αποτυπώσει τα συναισθήματά της στο παρόν της συγγραφής, φανερώνοντας την προσωπική της ταύτιση με τα γεγονότα του Δεκέμβρη του 2008. Αυτού του είδους η «προσωρινή» ταύτιση έχει βαθιές ρίζες στο κομμάτι του συναισθήματος και του ψυχισμού των υποκειμένων μετά από τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου. Η δολοφονία έδωσε έναν πολύ συγκεκριμένο χώρο και χρόνο στην έκφραση της ταυτότητας. Εκείνος ο χώρος και ο χρόνος οριοθέτησε και καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο επιτελέστηκαν οι επιμέρους ταυτότητες τον Δεκέμβρη του 2008 αλλά και αργότερα μετά το πέρας της έντασης των «Δεκεμβριανών»..

Οι Liu και Hilton (2005: 2) προερχόμενοι από τον τομέα της κοινωνικής ψυχολογίας τονίζουν ότι:

«Το πώς αναπαριστά μια ομάδα την ιστορία της είναι και ο καταστατικός της χάρτης, μία δήλωση της προέλευσής της και της ιστορικής της αποστολής, τα οποία θα μεταβάλλονται και θα αναδιαπραγματεύονται με τον καιρό ώστε να αντανακλούν τις μεταβαλλόμενες συνθήκες και να πλαισιώνουν τις αντιδράσεις της σε νέες δοκιμασίες.»

Η ομάδα στη δική μου περίπτωση είναι οι επιμέρους κινηματικές συλλογικότητες¹² που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις μετά τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου.. Αν και οι Liu και Hilton αναφέρονται σε ολόκληρα έθνη-κράτη, συμφωνώ μαζί τους στο ότι η στιγμή παραγωγής της ταυτότητας είναι το παρόν. Άρα ακόμα και αν το παρελθόν

¹¹ <http://www.documentonews.gr/article/o-dikos-mas-dekembrhs-mia-genia-poy-hthele-na-allaxei-ton-kosmo> («Ο δικός μας Δεκέμβρης - Μια γενιά που ήθελε να αλλάξει τον κόσμο» - 05/12/2017)

¹² Τα ονόματα των συλλογικοτήτων δεν αναφέρονται ύστερα από παράκληση μερίδας των συνομιλητών μου.

μοιάζει – στην περίπτωση των Liu και Hilton – να είναι ποιοτικά και ποσοτικά διαφορετικό (αναφερόμενοι σε έθνη-κράτη), στην πραγματικότητα η συγκρότησή του συμβαίνει στο παρόν, ανάλογα με τις συντρέχουσες συνθήκες, όπως σημειώνουν και οι ίδιοι. Η ταυτότητα, λοιπόν, όπως και η μνήμη, συντάσσονται και επιτελούνται στο παρόν. Με λίγα λόγια η μνήμη και η ταυτότητα δε θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές αν δεν αποκτούσαν υπόσταση στο παρόν και, μάλιστα, απαραίτητη προϋπόθεση είναι κάποιο γεγονός που θα πυροδοτήσει την παραγωγή αυτή. Σαφώς και τα υπόλοιπα γεγονότα που συνέτρεχαν με τη δολοφονία του Αλέξανδρου, όπως η οικονομική κρίση και το μεταναστευτικό συντελούν στην παραγωγή και τη μεταβολή των ταυτοτήτων και σε κάθε περίπτωση αποτελούσαν μερικά ακόμα ερεθίσματα παραγωγής και αναπαραγωγής μνήμης και ταυτότητας. Βέβαια, ο Δεκέμβρης δεν ήταν απλά μια μεταβαλλόμενη συνθήκη. Όπως ανέλυσα και στο προηγούμενο κεφάλαιο ο συμβολισμός της συνέδραμε στο μέγεθος της αντίδρασης και της κινητοποίησης. Η ταυτότητα μπορεί να ενισχύεται, να μεταβάλλεται ή να παγιώνεται μέσω των «μεγάλων γεγονότων», αλλά αυτό στο οποίο πρέπει να εστιάσουμε επίσης είναι η ταύτιση. Η ταύτιση είναι αυτή που συνδέει την υποκειμενικότητα με το συμβάν. Και αυτό που ρωτώ είναι: ποιοι είναι οι τρόποι με τους οποίους οι επιμέρους ταυτότητες επιδιώκουν ή αποφεύγουν – ή αδιαφορούν για – την ταύτιση;

Σύμφωνα με τις παραπάνω παρατηρήσεις, μία προσέγγιση ως προς τη μνήμη και την πολιτική υποκειμενικότητα δεν μπορεί παρά να εστιάζει και στην πολιτική τής παραγωγής ταυτοτήτων. Το μεγαλύτερο κομμάτι της βιβλιογραφίας συγκλίνει στην ανάγνωση των υποκειμενικοτήτων ως πολυσυλλεκτικές, θραυσματικές και συνεχώς μεταβαλλόμενες (Giampapa, 2004). Σαφώς και η μετα-δομιστική προσέγγιση της σχετικοποίησης των ταυτοτήτων – στη βάση ότι «τα πάντα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους» (Hall, 1985: 91) – τείνει να είναι αυταπόδεικτη, αλλά δεν πρέπει να ολισθήσουμε

σε μία άνευ ουσίας σχετικοποίηση. Ο Hall (1985: 91-92), ακολουθώντας την ανάλυση του Althusser, αναζητά τη σχετικότητα στη διαφορετικότητα, δηλαδή στο γεγονός ότι υπάρχουν αντιφατικές συνθήκες που παράγουν κάθε φορά διαφορετικά αποτελέσματα, μέσα στα κοινωνικά και πολιτικά πλαίσια. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι ενδιαφέρον, όχι να παραμερίσουμε τα «μεγάλα γεγονότα» και τα «μεγάλα δεδομένα» (δηλαδή σε αυτήν την περίπτωση τα «Δεκεμβριανά» και τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου), αλλά οδηγούμενοι από τη *de facto* διαφορετικότητα, που εγγυάται η μετα-δομιστική προσέγγιση, να αναζητήσουμε – ανά περίπτωση – τα «μικρά δεδομένα» (δηλαδή τις προσωπικές μαρτυρίες και τις υποκειμενικές αφηγήσεις). Συμφωνώ, λοιπόν, με μία ολιστική ανάγνωση του φαινομένου, αλλά μόνο στο επίπεδο που μου επιτρέπει να εστιάσω στις επιμέρους διαφορετικότητες, όπως ακριβώς τονίζει και ο Hall (1985). Τα «μικρά δεδομένα» δεν είναι τίποτα παραπάνω από τα επιμέρους υποκείμενα που συμμετέχουν στα «μεγάλα γεγονότα». Τα υποκείμενα συγκροτούν την ταυτότητά τους μέσα από τη συμμετοχή τους σε γεγονότα που προκαλούν συλλογική αντίδραση, μέσα από γεγονότα που προκαλούν αντίκτυπο διαμέσου της παραγωγής ισχυρών συναισθημάτων. Αναπτύσσοντας λίγο παραπάνω το επιχείρημα του Althusser και τοποθετώντας το στη συνθήκη του Δεκέμβρη του 2008, θα σημειώσω πως αυτή η «τυχειότητα» στην οποία αναφέρεται ο Hall – η σύμπτωση των γεγονότων του Δεκέμβρη του 2008 – δίνει τον χώρο να κατασκευαστεί μία πολιτική ταυτότητα που δεν μπορεί παρά να είναι πολυσυλλεκτική. Η πολιτική ταυτότητα συγκροτήθηκε με βάση τον τρόπο με τον οποίο επιτέλεσαν τα δρώντα υποκείμενα την ταξική, έμφυλη, και φυλετική ταυτότητά τους, καθώς και τις συνδέσεις και συνθέσεις μεταξύ των επιμέρους ταυτοτήτων.

Γεγονότα όπως η δολοφονία του Γρηγορόπουλου αποτελούν σημεία αναφοράς και συνθήκες κατά τις οποίες σμιλεύονται και μεταβάλλονται πολιτικές

υποκειμενικότητες. Οι υποκειμενικότητες αυτές έχουν δύο χαρακτηριστικά, τα οποία είναι μεταξύ τους αλληλένδετα: από τη μία συνίσταται η μνήμη και από την άλλη η ταυτότητα. Όπως όμως μεταφέρονται τα λόγια του Althusser από τον Hall (1985: 98), η μνήμη και η ταυτότητα «πρέπει να αναπαρίστανται στο λόγο και τη γλώσσα» για να αποκτήσουν οντότητα και νόημα. Ανατρέχοντας στα στοιχεία της εθνογραφικής έρευνας θα τονίσω πως σχεδόν δέκα χρόνια μετά τη δολοφονία, το συμβάν και όσα το ακολούθησαν συνεχίζουν να παράγουν νοήματα τόσο σε επίπεδο γνώσης και πληροφορίας όσο και σε φαντασιακό επίπεδο. Ο τρόπος με τον οποίο οι συνομιλητές μου τοποθετούνταν απέναντι στη δολοφονία και τις μετέπειτα διαδηλώσεις μαρτυρούσε τη συνεχή και αδιάκοπη παραγωγή πληροφορίας και συναισθημάτων. Ο Κ.Ν. επεσήμανε ότι οι φίλοι του και αυτός δεχόντουσαν τηλεφωνήματα και με τη σειρά τους τηλεφωνούσαν και αυτοί τους φίλους, τους γνωστούς και τους συγγενείς τους για να ενημερώσουν και να ενημερωθούν για τη δολοφονία, αλλά και για τις κινητοποιήσεις. Ο Δ.Γ. σχολίαζε πώς ερχόταν σε επαφή με τους συμμαθητές του για να ενημερώσουν ο ένας τον άλλο και για να οργανωθούν ώστε να συμμετάσχουν στις κινητοποιήσεις.

Αυτή η συνεχής ροή γνώσης και συναισθήματος αφενός καθιστά την πληροφορία κεφάλαιο κι αφετέρου ενσωματώνεται σε μία συνεχή κατασκευή της μνήμης. Στον τρόπο παραγωγής και αναπαραγωγής της μνήμης των συνομιλητών μου διαφαίνεται ο τρόπος με τον οποίο ο λόγος των πληροφορητών μου τροφοδοτείται από – καθώς και τροφοδοτεί – τους Λόγους γύρω από τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου και τον Δεκέμβρη του 2008. Λεκτικά, γραπτά, ψηφιακά ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο ρητό ή άρρητο, οι υποκειμενικότητες και οι μνήμες αναπαράγονται σε μία συνεχή σχέση με τα γεγονότα και δεν είναι ποτέ απομονωμένες. Επιπλέον, οι υποκειμενικότητες είναι θραυσματικές και πολυσυλλεκτικές. Τη στιγμή των

συνεντεύξεων, οι συνομιλητές μου με τα λόγια τους φανέρωναν εναλλαγές σε επιμέρους ταυτότητες της υποκειμενικότητάς τους. Ο Σ. πρόβαλε την ταυτότητα του εργαζόμενου, αναφερόμενος στη δουλειά του· του φοιτητή αναφερόμενος στη σχολή του· του γιου αναφερόμενος στη σχέση του με τη μητέρα του τις μέρες των «Δεκεμβριανών». Αντίστοιχα ο Κ.Ν. μου φανέρωσε τον πολιτικά στρατευμένο εαυτό του, τον μη-στρατευμένο και αποστασιοποιημένο εαυτό του από τα γεγονότα, τον συναισθηματικά καταπιεσμένο εαυτό του. Ο Foucault (1972/1980), μας προμήθευσε με μία ανάλυση του «όλου» και των ταυτοτήτων που ξεφεύγουν από μία μονοδιάστατη και παγιωμένη αντίληψη του «όλου». Ο Foucault θα χρησιμοποιήσει ως παράδειγμα το Κράτος για να καταστήσει αντιληπτό τον θραυσματικό χαρακτήρα της εξουσίας. Εάν αναγνωρίσουμε, λοιπόν, στα δρώντα υποκείμενα του Δεκέμβρη του 2008 την εξουσία της κατασκευής, της παραγωγής και της αναπαραγωγής Λόγων τότε οι συνεχώς μεταβαλλόμενες και διαμορφούμενες πολιτικές ταυτότητες είναι κατεξοχήν θραυσματικές. Η πολιτική ταυτότητα δεν δομείται μόνο μέσα από την αφήγηση των συνομιλητών μου για τα «Δεκεμβριανά» και τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου, αλλά και μέσα από τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζουν τον εαυτό τους (και τις μνήμες τους για αυτόν) σε σχέση με τα γεγονότα.

Στη συνέχεια θα εξετάσω όχι μόνο την ταυτότητα των υποκειμένων που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις από το 2008 ως σήμερα, αλλά και την ίδια την ταυτότητα του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου. Στα μάτια μου, οι ταυτότητες των υποκειμένων που κινητοποιήθηκαν διαμαρτυρόμενοι απέναντι στη δολοφονία, και η ίδια η ταυτότητα του Γρηγορόπουλου φαίνονται να είναι σε μία συνεχή συνομιλία και συνδιαμόρφωση. Για μένα, η ορατότητα του θύματος, ή αλλιώς ο τρόπος με τον οποίο «ομιλεί» το θύμα, συντελείται διαμέσου του παρατηρητή, του ακροατή και του θεατή. Αυτή η υπόθεση μπορεί να μας δώσει μία θεωρητική ώθηση έτσι ώστε να στοχαστούμε

πάνω στην ίδια τη δολοφονία, μέσα από αυτόν τον θεατρικό παραλληλισμό. Ο Rasmussen (1995: 160) παραθέτοντας ένα κομμάτι από τη φιλοσοφία του Husserl θα σημειώσει πως πραγματικά δημιουργείται μία δυαδική σχέση μεταξύ του Εαυτού και του Άλλου, κατά την οποία ο Άλλος δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός παρά μόνο κατ' αναλογία με τον Εαυτό. Εάν επιθυμούμε να αντιστοιχίσουμε αυτή τη θεωρία στην περίπτωση της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου, θα οδηγηθούμε στο συμπέρασμα πως το «ομιλούν υποκείμενο» (Lacan, 1982) δεν μπορεί παρά να αντιληφθεί το θύμα της δολοφονίας μέσα από το δικό του πρίσμα, μέσα από το πώς αντιλαμβάνεται τον ίδιο του τον εαυτό.

Ο Κ.Ν. σε μία ανάλυση του, κατά τη διάρκεια μίας εκ των συνομιλιών μας, τόνιζε ακριβώς αυτόν τον θεατρικό χαρακτήρα μέσα από μία σύγκρουση διαδηλωτών με τα Μ.Α.Τ.: «Από τη μία βρισκόμασταν εμείς, από την άλλη οι μπάτσοι και γύρω-γύρω κόσμος που κρατούσε κινητά και μας βιντεοσκοπούσαν. Για μερικές στιγμές καθόμασταν ακίνητοι λες και περιμέναμε κάποιο σύνθημα για να πλακωθούμε. Και κάποια στιγμή απλά αρχίσαμε να τρέχουμε οι μεν προς τη μεριά των δε, και γύρω-γύρω να μας τραβάνε βίντεο». Αυτό που τόνισε ο Κ.Ν. ήταν η θεατρικότητα του συμβάντος, πώς οι «γύρω-γύρω» ήταν οι θεατές σε μία παράσταση, η οποία, την επόμενη μέρα, θα δημοσιευόταν στις εφημερίδες και στα ψηφιακά μέσα. «Το μόνο που έλειπε», μου είπε, «ήταν το χειροκρότημα στο τέλος. Ένιωθα λες και όλοι μας ήμασταν μέρος μίας παράστασης χωρίς να το ξέρουμε, επιτελώντας αυτό που περίμενε ο θεατής από μας, τόσο εμείς όσο και οι μπάτσοι». Η θεατρικότητα δεν εξασφαλίζεται μόνο από τις θέσεις επί σκηνής και εκτός αυτής, αλλά κυρίως μέσα από τη δυαδικότητα της αντίληψης του Εαυτού και του Άλλου, πώς δηλαδή αντιλαμβανόταν ο θεατής τους διαδηλωτές σε σχέση με τον Εαυτό του, ή αντίστοιχα με τους άντρες των Μ.Α.Τ. Αυτές οι σχέσεις μεταξύ Εαυτού και Άλλων συγκροτούν ένα πλέγμα αλληλένδετων σχέσεων που

βασίζονται στην ταύτιση. Συνεπώς, οι επιμέρους δυαδικότητες και ταυτίσεις του υποκειμένου δομούν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται το υποκείμενο τον Εαυτό του, συγκροτώντας ένα μωσαϊκό επιμέρους ταυτίσεων και ταυτοτήτων. Ο Lacan (1982), θα σημειώνει πάνω σε αυτή την παρατήρηση ότι η ταυτότητα του υποκειμένου δεν είναι τίποτα παραπάνω από την αντίληψη – αρχικά – και την προβολή – δευτερευόντως – του Εαυτού.

Σύμβολα και ταυτότητες στον Δεκέμβρη του 2008

Επιστρέφοντας στην περιπτωσιολογία μου, θα πρέπει να λάβω υπόψη το γεγονός ότι ο Δεκέμβρης του 2008 – και κάθε επόμενος Δεκέμβρης – είναι ένα πολυπαραγοντικό πρόβλημα, το οποίο δεν μπορεί να αναλυθεί μόνο με βάση τη δυαδικότητα των Εαυτών και των Άλλων. Αντιθέτως, θα πρέπει να σταθώ στο πώς τα επιμέρους υποκείμενα βλέπουν τους εαυτούς τους μέσα σε αυτό το πολυπαραγοντικό πρόβλημα των Δεκεμβριανών. Ο Hall (1985: 95) μας δίνει ακόμα μία φορά μία θεωρητική ώθηση ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τα Δεκεμβριανά του 2008:

«Σε καμία περίπτωση η «Πράξη» δε θα πρέπει να θεωρείται ως ξεκάθαρα εκούσια: γράφουμε ιστορία, αλλά βασιζόμενοι σε προγενέστερες συνθήκες, οι οποίες δεν είναι αποτέλεσμα δικών μας ενεργειών.»

Οι συμμετέχοντες στις κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008 δρουν αφενός με βάση τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου που έχει προηγηθεί όσο και με βάση όλα όσα έχουν προηγηθεί της δολοφονίας χρονικά και χωρικά. Συνεπώς, οι κινητοποιήσεις είναι απόρροια της ταυτότητας των υποκειμένων η οποία δεν καλλιεργείται μόνο σε σχέση με το συμβάν της δολοφονίας αλλά και με ό,τι έχει ενσωματωθεί στη μνήμη, το βίωμα και την αντίληψη του υποκειμένου. Ανάλογα, λοιπόν, με την περίπτωση έχουμε

και διαφορετική αντίδραση, ή τουλάχιστον μία διαφορετική πρόθεση αντίδρασης. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, η απόπειρα να μιλήσω για ενιαίο κίνημα και ενιαίες κινητοποιήσεις θα έκρυβε επιμελώς την πληθώρα των διαφορετικών υποκειμενικότητων που συχνά ομογενοποιούνται για χάριν της θεωρητικής ανάλυσης. Ο Π.Κ. μου μίλησε για «φασέους και φραγκάτους» που κινητοποιήθηκαν τον Δεκέμβρη του 2008 και σίγησαν τα επόμενα χρόνια κεφαλαιοποιώντας τη συμμετοχή τους στις κινητοποιήσεις. Ο Σ., αλλά και ο Κ.Ν., μου εξέφρασαν τα συναισθήματά τους για τον Δεκέμβρη του 2008· και οι δύο μου τόνισαν πόσο απελευθερωμένοι ένιωθαν σε μία άδεια πόλη, σε μία πόλη που τους ανήκε. Ο Σ. και ο Κ.Ν. είχαν κινητοποιηθεί σε διαφορετικές πόλεις, έχοντας διαφορετικές αναφορές, αλλά ταυτίζονταν, χωρίς να γνωρίζονται και μοιράζονταν τα ίδια συναισθήματα. Οι διαφοροποιήσεις στις υποκειμενικότητες των συνομιλητών μου σήμαιναν και διαφορετικά επίπεδα εμπλοκής, ταύτισης και συμμετοχής στα Δεκεμβριανά, καθώς και διαφορετικά επίπεδα συσχέτισης με τον Γρηγορόπουλο. Αυτού του είδους οι διαφοροποιήσεις, αν και φαινομενικά αυτόνομες, μεταφράστηκαν στην ανομοιογένεια των κινητοποιήσεων των «Δεκεμβριανών».

Κάθε ένας από τους πληροφορητές μου ένιωθε και εκφραζόταν διαφορετικά για τον Δεκέμβρη του 2008. Ο Δ.Γ., ο Σ. και ο Π.Κ., όντας φίλοι και έχοντας μία ιδεολογική εγγύτητα, αφηγούνταν τις προσωπικές τους εμπειρίες από τον Δεκέμβρη του 2008 με τον τρόπο που εκφραζόμαστε για χαμένες ευκαιρίες· με μία έκφραση νοσταλγίας για το αγωνιστικό παρελθόν και απογοήτευσης για το παρόν τους. Ο Κ.Ν. είχε μία πολύ ιδιαίτερη αντιμετώπιση· είχε μία πιο συναισθηματική αντιμετώπιση του Δεκέμβρη του 2008, μία αντιμετώπιση που στρεφόταν στον εαυτό του και στον τρόπο με τον οποίο οι εμπειρίες του τον άλλαξαν. Η Α. ένιωθε εξωτερική παρατηρήτρια και της ήταν πιο εύκολο να κρατήσει μία κριτική απόσταση απέναντι στα γεγονότα των Δεκεμβριανών.

Ο Π., ο Χ. και ο Λ., με φόντο την επετειακή πορεία της 6^{ης} Δεκέμβρη του 2017, εκφράζονταν με πολεμική γλώσσα για τα όσα ακολούθησαν τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου. Όπως μου είχε τονίσει ο Χ. «τίποτα δεν τελείωσε ακόμα, πολλοί έχουνε ξεχάσει, εμείς είμαστε εδώ και αγωνιζόμαστε ακόμα».

Είναι προφανής η ετερογένεια μεταξύ των εμπλεκόμενων υποκειμένων, αλλά οι προσωπικές τους ιστορίες είναι η βάση πάνω στην οποία «ακούμπησαν» τα γεγονότα του Δεκέμβρη για να τους διαμορφώσουν και να διαμορφωθούν από αυτούς. Είναι επίσης φανερό – όπως θα αναλύσω και παρακάτω – ότι οι ταυτίσεις με το πρόσωπο του Γρηγορόπουλου ήταν στο επίπεδο του φαντασιακού, δηλαδή στο πώς γινόταν αντιληπτή η ταυτότητα του νεκρού από τα εμπλεκόμενα υποκείμενα. Από την μία πλευρά, όλοι σκεφτόμασταν και σκεφτόμαστε ότι θα μπορούσαμε να είμαστε στη θέση του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, όντας συνομήλικοι και μαθητές, αλλά από την άλλη πλευρά οι ταυτίσεις σταματούσαν εκεί· ο Δ.Γ. ήταν που στην πρώτη συνάντησή μας μου είχε σχολιάσει: «εντάξει μεταξύ μας τώρα, εμείς δεν έχουμε καμία σχέση ούτε με τον Αλέξη ούτε με τους συν αυτό». Αυτό ήταν μία σιωπηλή παραδοχή από όλους μου τους συνομιλητές, λες και η εμφανής έλλειψη ταύτισης με τον νεκρό καθιστούσε τις διαμαρτυρίες, τις κινητοποιήσεις και τις διεκδικήσεις λιγότερο δίκαιες.

Τα παραπάνω λόγια των πληροφορητών μου τονίζουν το πώς η πολιτική και ιδεολογική ταυτότητα του Γρηγορόπουλου δεν υφίσταται *a priori*, αλλά κατασκευάζεται μέσα από χωροχρονικές συνθήκες και τις υποκειμενικές πολιτικές και ιδεολογικές συνιστώσες. Ο Γρηγορόπουλος δεν μπορεί να κατανοηθεί ως σύμβολο αν κανένας δεν μιλήσει για αυτόν, αν κανένας δεν ταυτιστεί με κάποιο στοιχείο του Εαυτού του. Όπως εξηγούν και οι Passy και Giugni, αναλύοντας τον Husserl ο Εαυτός κατασκευάζεται μέσα από την αλληλεπίδραση με τον Άλλο, καθώς και μέσα από τη συμμετοχή τους Εαυτού σε «σφαίρες» κοινωνικής αλληλεπίδρασης (2000: 122-123).

Όσοι είχαν κινητοποιηθεί τον Δεκέμβρη του 2008 επιθυμούσαν την ταύτιση με κάποιο κομμάτι της ταυτότητας του Γρηγορόπουλου, που λαμβάνει τη θέση του «Άλλου», ενώ παράλληλα συμμετείχαν στις διαδηλώσεις και κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008, οι οποίες αποτέλεσαν τις – κατά Husserl – «σφαίρες» κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Ωστόσο, όσοι σταδιακά «έπαψαν να ασχολούνται» όπως μου είχε πει και ο Π.Κ., έχαναν το ίδιο σταδιακά «το ενδιαφέρον τους», δηλαδή την ταύτισή τους ή όπως φαίνεται την ψευδαίσθηση αυτής. Αυτό που είχε επιτευχθεί με τις κινητοποιήσεις του 2008 και συνεχίζει να επιτυγχάνεται ως σήμερα είναι η προβολή κάποιων ιδιοτήτων του Αλέξανδρου, κατασκευασμένων – ή μη – μέσω των επιμέρους υποκειμενικών πρισμάτων. Η κινητοποίηση δεν προϋποθέτει κίνημα, αλλά ο Δεκέμβρης του 2008 αποτέλεσε ένα παζλ υποκειμενικοτήτων, ή μάλλον ένα κουβάρι, που ξεδιπλώνοντάς το ανακαλύπτουμε το πώς πολιτικοποιήθηκαν υποκείμενα προερχόμενα από εντελώς διαφορετικές κοινωνικές καταβολές..

Η πληθώρα των πολιτικών θέσεων και των ιδεολογιών δεν είναι τίποτα περισσότερο από την αποτύπωση της πληθώρας των πολιτικών υποκειμενικοτήτων που σχηματίστηκαν εκείνες τις μέρες του 2008 και συνέχισαν να διαμορφώνονται μέχρι και σήμερα. Οι πολιτικές υποκειμενικότητες, όχι με την αυστηρή έννοια του «πολιτικού», επηρεάστηκαν και διαμορφώθηκαν όχι μόνο με αφορμή τον ισχυρό συμβολισμό της δολοφονίας, αλλά και – όπως ανέφερα παραπάνω – μέσα από την ταύτιση – ή μη – με το συμβάν και τους πρωταγωνιστές του. Πρωταγωνιστής δεν ήταν μόνο ο Γρηγορόπουλος και όσοι συμμετείχαν στις διαδηλώσεις και τις κινητοποιήσεις· πρωταγωνιστής ήταν και ο αστυνομικός που πυροβόλησε τον Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο. Ο Επαμεινώνδας Κορκονέας και ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος αποτέλεσαν δύο υποκείμενα αλλά και ταυτόχρονα δύο σύμβολα, στα οποία

αποδόθηκαν διαφορετικά νοήματα. Τα δύο σύμβολα συγκροτούνται από σημαίνοντα, ανοιχτά στην πολυσημία και πολλές φορές στην αμφισημία.

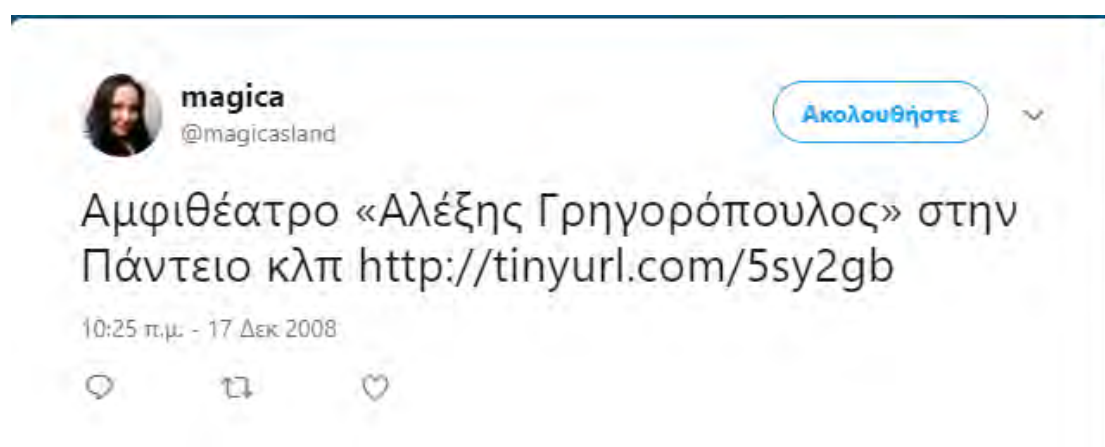
Αναφερόμενες στον Δεκέμβρη του 2008 οι περισσότερες ακαδημαϊκές έρευνες επικεντρώνονται περισσότερο στην παρουσία της Χρυσής Αυγής και την επέκταση της ακροδεξιάς βίας στις γειτονιές των Αθηνών (Dalakoglou, 2012, Vaiou, 2015, Vradis & Dalakoglou, 2010, Vradis, 2009), όμως στις περισσότερες περιπτώσεις λείπει από τις συγκεκριμένες έρευνες η ακροδεξιά ρητορική που εκφράστηκε και εκφράζεται από μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης. «Ποιοι νομίζεις ταυτίστηκαν με τον Κορκονέα;» μερωτούσε ο Π.Κ, «αυτοί που γουστάρουν την εξουσία αλλά δεν την έχουν» απαντούσε ο ίδιος, θεωρώντας ότι η ακροδεξιά ρητορική δεν προέρχεται αναγκαστικά από «ψηλά», αλλά κυρίως από την «εργατική και μικρομεσαία αστική τάξη». Ακόμα, οι φράσεις: «καλά να πάθει» και «τι γύρευε εκεί τέτοια ώρα το κωλόπαιδο», έχουν αποκτήσει μορφή ρητού για όποιον θέλει να σατιρίσει την ακροδεξιά ρητορική. Αυτές οι εκφράσεις από τη μία πλευρά αναφέρονται στον Γρηγορόπουλο, από την άλλη όμως δικαιολογούν την πράξη του Κορκονέα μεταβάλλοντας τον συμβολισμό του. Η αμφισημία αυτή που περιέβαλε τον Κορκονέα ως σημαίνον, τροφοδοτήθηκε αφενός από τον δικηγόρο του, Αλέξη Κούγια, ο οποίος είχε αρχικά υποστηρίξει πως η σφαίρες που σκότωσαν τον Αλέξανδρο εξοστρακίστηκαν στο οδόστρωμα, και αφετέρου από τον ίδιο τον Κορκονέα που δήλωσε πως ένιωθε απειλή από τον δεκαπεντάχρονο Αλέξανδρο και τον φίλο του. Η ρητορική αυτή ξεκίνησε να φθίνει μετά την καταδίκη του Κορκονέα από τις δικαστικές αρχές. Παρόλα αυτά ο Κορκονέας όχι μόνο εμφανιζόταν από τη μία ως δολοφόνος και από την άλλη ως παρεξηγημένος αστυνομικός, αλλά η ισχύ του ως σημαίνον διαμόρφωνε ενεργά και τον τρόπο με τον οποίο συμβολιζόταν και συμβολίζεται ο Γρηγορόπουλος.

Ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος από την άλλη πέφτοντας νεκρός την 6^η Δεκέμβρη του 2008, στα Εξάρχεια, στη διασταύρωση των οδών Τζαβέλα (σ.σ. Γρηγορόπουλου)¹³ με Μεσολογίου, δεν μπορούσε να αποτελέσει ο ίδιος ένα ομιλούν υποκείμενο Σε καμία, όμως, περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι το ίδιο το σύμβολό του, ο ίδιος ο νεκρός ως σημαίνον, δεν εκμαίευε μία ρητορική από όσους θα συμμετείχαν ενεργά ή μη στις κινητοποιήσεις ή στην φιλολογία γύρω από τη δολοφονία του. Γύρω από τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου εκφράστηκε ένα ευρύ φάσμα ρητορικών που επιχειρούσαν να εντάξουν το θύμα της δολοφονίας σε ευρύτερου τύπου ρητορικές, όπως αυτή της κρατικής καταστολής σε όλα τα επίπεδα. «Η δολοφονία ήταν καταλυτική για τον μικροαστό» μου είπε ο Π.Κ., εννοώντας πως στα μάτια του η δολοφονία ήταν το ξεκίνημα μιας διαφορετικού είδους καταστολής, που θα είχε οικονομικό και πολιτικό πρόσημο. Αυτό το ευρύ φάσμα ρητορικών, είτε εκφραζόταν και εκφράζεται από την δεξιά είτε από την αριστερά, συντελεί στην πολυσημία της μετά θάνατον ταυτότητας του Γρηγορόπουλου.

Η ταυτότητα του Γρηγορόπουλου, ή μάλλον οι ταυτότητες του Γρηγορόπουλου (όπως θα αναλύσω παρακάτω), είναι πολλά παραπάνω από μία νεκρολογία και μία σειρά από μνημόσυνα. Παρά το γεγονός ότι τα ψηφιακά μέσα το 2008 δεν είχαν την παρουσία που έχουν σήμερα στην ελληνική πραγματικότητα και καθημερινότητα, εξαίρεση αποτέλεσαν το Twitter και ο ιστότοπος Indymedia, που βοήθησε στον συντονισμό των κινητοποιήσεων. Η Εικόνα 2 και η Εικόνα 3 είναι αναρτήσεις χρηστών του Twitter οι οποίοι ενημερώνουν για δράσεις και κινητοποιήσεις τις πρώτες μέρες μετά τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου. Στην πρώτη περίπτωση γίνεται αναφορά στην απόφαση της Συγκλήτου του Πάντειου Πανεπιστημίου για μετονομασία της αίθουσας

¹³ Η οδός «Τζαβέλα» μετονομάστηκε σε οδός «Γρηγορόπουλου» με πρωτοβουλία των κατοίκων των Εξαρχείων, λίγες μέρες μετά τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου στη διασταύρωση των οδών «Μεσολογίου» και «Τζαβέλα».

108 σε «αμφιθέατρο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος» και προσφέρει περαιτέρω ενημέρωση μέσω του υπερσυνδέσμου που παραθέτει. Στη δεύτερη περίπτωση ο χρήστης καλεί για ενημέρωση σχετικά με τη δράση των σχολείων της Αθήνας και τις κινητοποιήσεις τους μετά τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου. Πέρα από προσωπικές διαδικτυακές παρεμβάσεις και τοποθετήσεις, τα επόμενα χρόνια στήθηκαν ψηφιακοί μνημειακοί τόποι και οι αναφορές στον Γρηγορόπουλο απέκτησαν και ψηφιακό χαρακτήρα. Το φωτογραφικό αφιέρωμα του Νόστιμον Ήμαρ¹⁴ για τα «Δεκεμβριανά» του 2008 και για τον Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο αποτελεί μία μνημειακή επισκόπηση των γεγονότων. Μέσα από τις εικόνες επιχειρείται από την ιστοσελίδα «ένα οδοιπορικό», όπως λέει ο τίτλος της επισκόπησης, που συμπυκνώνει τα συναισθήματα, τις δράσεις και τις μνήμες των «Δεκεμβριανών». Το αφιέρωμα συγκροτεί ένα ψηφιακό φαντασιακό απευθυνόμενο στις προσωπικές εμπειρίες όσων διαβάζουν το άρθρο.

Εικόνα 2: Ενημέρωση, από χρήστρια του Twitter, για την απόφαση της Συγκλήτου του Πάντειου Πανεπιστημίου για μετονομασία της αίθουσας 108 της πτέρυγας Στασινοπούλου σε «αμφιθέατρο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος».

¹⁴ <http://www.nostimonimar.gr/fotografizontas-to-dekemvri-tou-2008/> («Φωτογραφίζοντας το Δεκέμβρη του 2008» - 05/12/2015)

Εικόνα 3: Ενημέρωση από χρήστη/-ρια του Twitter για τις αποφάσεις των σχολείων της Αθήνας σχετικά με τις δράσεις τους και τις κινητοποιήσεις τους στα «Δεκεμβριανά» του 2008.

Αναπαραστάσεις και ταυτότητες

Παρότι τον Δεκέμβρη του 2008 το ραδιόφωνο (διαδικτυακό και συμβατικό) έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στη διάδοση της πληροφορίας, η μεταφορά των κινητοποιήσεων από τον δρόμο στο διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επέτρεψε την μεγαλύτερη διάχυση, όχι τόσο της πληροφορίας της δολοφονίας, όσο των επιμέρους ταυτίσεων με το πρόσωπο του Γρηγορόπουλου. Αυτό όπως φάνηκε θα γινόταν με σχόλια σε επετειακές δημοσιεύσεις, με βίντεο μνήμης, άρθρα σε blogs και κάθε τέτοιου είδους μνημονική δραστηριότητα. Η συγκεκριμένη ανθολογία http://rblegacy.gr/generated_content/term-griots/ που συγκεντρώνει ηχητικά ντοκουμέντα, podcasts, ποιήματα, προσωπικές ιστορίες, ραδιοφωνικές εκπομπές και αναλύσεις γύρω από τις κινητοποιήσεις των Δεκεμβριανών του 2008 είναι ένας ψηφιακός μνημειακός τόπος (Papailias, 2016). Κάθε ξεχωριστό αρχείο μεταφέρει τις προσωπικές μνήμες αυτού ή αυτών που το παρήγαν, δημιουργώντας έναν ιστό από επιμέρους αφηγήσεις. Αντίστοιχα, αυτές οι ψηφιακές αφηγήσεις αναλογούν σε προσωπικές ταυτίσεις με τα Δεκεμβριανά· αποτυπώσεις μνήμης που κουβαλούν διαφορετικά επιμέρους φορτία (μνήμης και συναισθήματος).

Οι επιμέρους ταυτίσεις όχι μόνο αποτύπωσαν γλαφυρά την πληθώρα των πολιτικών υποκειμενικοτήτων που παράχθηκαν κατά τον Δεκέμβρη του 2008, αλλά αποτελούν ένα χάρτη, όπως και τα εθνογραφικά δεδομένα, για το πώς το κάθε υποκείμενο ταυτίζεται με κάποιο κομμάτι ή κάποια κομμάτια της ταυτότητας ή των ταυτοτήτων του Γρηγορόπουλου. Τα δρώντα υποκείμενα, καθώς και οι συνομιλητές μου δεν αποκρυστάλλωσαν τη σχέση τους με τον Δεκέμβρη του 2008 και τον Γρηγορόπουλο εκείνο το χρονικό διάστημα, αλλά ενεπλάκησαν σε μία συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης, μεταβολής και αποδόμησης των ταυτίσεών τους με τα γεγονότα, καθώς και το πρόσωπο του νεκρού.

Ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος ήταν ένα παιδί δεκαπέντε χρονών, στην ίδια ηλικία που ήμουν και εγώ. Στη Θεσσαλονίκη που βρισκόμουν εκείνη την μέρα άκουσα από κάποιον φίλο μου τότε: «σκότωσαν στην Αθήνα ένα παιδί, έναν συνομήλικό μας». Προσωπικά δεν είχα καταλάβει τι είχε συμβεί μέχρι τη στιγμή που οι διαδηλώσεις και το ίδιο το συμβάν διαδόθηκαν και έγιναν γνωστά στο ευρύ κοινό μέσω της τηλεόρασης, μέσω του ραδιοφώνου και μέσω του διαδικτύου. Οι ανακοινώσεις των άμεσων συγγενών του σχετικά με την παιδική αθωότητά του και οι φωτογραφίες που τον έδειχναν μικρό και ανέμελο ήταν καταλυτικές στον τονισμό της παιδικής ταυτότητας του Γρηγορόπουλου. Αυτές οι αναπαραστάσεις αποκτούν κατ' αρχήν νόημα μέσα στο πλαίσιο της δυτικής – και κατ' επέκταση της ελληνικής – ηθικής τάξης, στην οποία τα παιδιά πρέπει να προστατεύονται οπωσδήποτε από οποιαδήποτε μορφή βίας. Άλλωστε και τα σχόλια που κατηγορούσαν τους γονείς του Αλέξανδρου στόχευαν σε μία κριτική της ανατροφής που είχε λάβει και την απουσία οποιασδήποτε μορφής προστατευτισμού. Το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος κυκλοφορούσε στα Εξάρχεια, μία περιοχή με συγκεκριμένη ιδεολογική ταυτότητα, για μία συγκεκριμένη μερίδα πολιτών ήταν καταδικαστέο. Όπως είχε σημειώσει και ο Λ. «πολλές φορές

άκουγα κυρίους και κυρίες να γκρινιάζουν και να λένε: ‘μα τι γύρευε τέτοια ώρα εκεί το παιδί!’, ξέρεις τα κλασικά» Φυσικά τέτοιου είδους κριτικές φλέρταραν με μία ακροδεξιά ρητορική, προσπαθώντας να δώσουν άλλοθι στον Κορκονέα, αλλά ακόμη περισσότερη σημασία έχει το γεγονός ότι απευθύνονταν σε ένα κοινό αίσθημα που αφορά την παιδική ηλικία και την αξία της.

Είτε οι φωνές που καταδίκάζαν τη δολοφονία ως έγκλημα είτε όσοι κατηγορούσαν τη συμπεριφορά του Γρηγορόπουλου ως μη αρμόζουσα σε παιδί, σχετίζονταν με το πώς γίνεται αντιληπτή η παιδικότητα στην κοινωνική βάση. Σαφώς, λοιπόν, ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος ανήκοντας, σαν παιδί, σε μία ευαίσθητη κοινωνική ομάδα κινητοποίησε μία μερίδα του πληθυσμού που είτε ταυτίστηκε με την παιδικότητά του, όπως για παράδειγμα οι συνομήλικοί του, είτε θεώρησε αναγκαίο να κινητοποιηθεί, να διαδηλώσει και να αντιδράσει απέναντι σε αυτό το πρωτοφανές έγκλημα. Συνεπώς, μεγάλο κομμάτι των διαδηλωτών είχαν κινητοποιηθεί έτσι ώστε να προασπίσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, που θεωρούσαν ότι καταπατούνταν με τη δολοφονία ενός δεκαπεντάχρονου παιδιού. Οι αντιδράσεις ήταν εκτεταμένες για αυτή την «παιδοκτονία», όπως μαρτυράει και το σύνθημα των ημερών του Δεκέμβρη: «Κάντε ησυχία όταν τα παιδιά κοιμούνται όχι όταν τα σκοτώνουν!», το οποίο απευθυνόταν σύμφωνα με τον Λ. «σε όλους τους μικροαστούς που δε βγήκαν από τα σπίτια τους». Το σχόλιο τόσο του συνθήματος όσο και του Λ. χρησιμοποιούσε την παιδική ταυτότητα όχι μόνο για να διαμαρτυρηθεί για τη δολοφονία αλλά και για να στηλιτεύσει τη συντηρητική ελληνική κοινωνία και τον συντηρητικό θεσμό της ελληνικής οικογένειας. Σε κάθε περίπτωση η παιδικότητα του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου μετατρέπεται σε κεφάλαιο.

Αν και οι κινητοποιήσεις σχετικά με την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τον Δεκέμβρη του 2008 εμφανίζονται συχνά στη βιβλιογραφία

(Arampatzi & Nicholls, Douzinas 2010/2013) και είναι θέμα πολλών αναλύσεων σχετικά με τον Δεκέμβρη. Το ντοκιμαντέρ του διαδικτυακού ενημερωτικού ιστότοπου Pathfinder¹⁵ για τα «Δεκεμβριανά» του 2008, παρότι δεν προσφέρει μία ανάλυση ακαδημαϊκής μορφής, προσπαθεί να εντοπίσει τις διαφορετικές φωνές που παρήχθησαν και αναπαρήχθησαν κατά τη διάρκεια των «Δεκεμβριανών». Παράλληλα, επιχειρεί να συζητήσει και τη μνήμη ή τον απόηχο των «Δεκεμβριανών» του 2008. Οι φωνές που ακούγονται στο ντοκιμαντέρ μιλούν, μεταξύ άλλων, σχετικά με αγώνες για τα ανθρώπινα δικαιώματα, την αθωότητα της παιδικής ηλικίας ή την ενιαία συλλογικότητα των κινητοποιήσεων και των διαδηλώσεων. Ωστόσο, οι πληροφορητές μου δεν εστίασαν σε καμία περίπτωση σε αυτό το κομμάτι, προβληματίζοντάς με. Το ηλικιακό ζήτημα και η ανώριμη πολιτική ιδιοσυγκρασία των τότε δεκαπεντάρηδων έως εικοσάρηδων ίσως να εξηγεί την έλλειψη ενασχόλησης με το ζήτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Από την άλλη πλευρά οι περισσότεροι πληροφορητές μου θα τοποθετούνταν πολιτικά ή/και ιδεολογικά στον αναρχικό-αντιεξουσιαστικό χώρο, γεγονός που και πάλι θα εξηγούσε την απουσία λόγου σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα ή την αθωότητα της παιδικής ηλικίας. Αυτό που νομίζω ότι έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο ήταν η συγκυρία και ο χώρος. Στη γειτονιά των Εξαρχείων η δολοφονία δε θα μπορούσε να αναγνωστεί ως μία καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά πολύ περισσότερο ως σύμβολο καταστολής και κατάχρησης της αστυνομικής εξουσίας. Αυτή ήταν βέβαια και η ερμηνεία που αφενός κυριάρχησε στον αναρχικό-αντιεξουσιαστικό χώρο και αφετέρου χρησιμοποίησε την παιδικότητα, όχι ως κάποια αξία που πρέπει να υπεραμυνθεί, αλλά ως ένα ακόμα κριτήριο της κρατικής καταστολής απέναντι στην ελευθερία των υποκειμένων. Διαφωτιστική σε αυτό το

¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=smmSa5ImsOc> («Και τι δεν ήταν - "Μιλώντας για το Δεκέμβρη του 2008"»)

σημείο είναι η τοποθέτηση του Δ.Γ. ο οποίος μου είχε πει: «φαντάσου αν μπορεί ένας μπάτσος να σκοτώνει έτσι εύκολα έναν έφηβο ποια θα μπορούσε να είναι η συνέχεια, Στον εργασιακό χώρο, την καταπίεση και την καταστολή». Αυτές οι ερμηνείες δεν εμφανίζονταν στα mainstream δίκτυα ενημέρωσης ούτε, φυσικά, στις νομικές και κοινοβουλευτικές αίθουσες. Παρόλα αυτά η αστική δικαιοσύνη έβρισκε ως επιβαρυντικό στοιχείο για τον Κορκονέα την εκλιπούσα παιδική ταυτότητα του Γρηγορόπουλου. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που έχει περισσότερο νόημα είναι να αντιληφθούμε πώς η εικόνα ενός δολοφονημένου παιδιού μπορεί να προκαλέσει την ταύτιση των εμπλεκόμενων υποκειμένων. Ακόμη και η ίδια η παιδική ιδιότητα του Γρηγορόπουλου αποτελεί ένα σημαίνον μέσα στο μεγαλύτερο σημαίνον, αποκτώντας κάθε φορά – ανάλογα με την υποκειμενικότητα – διαφορετικά σημαινόμενα.

Συνεχίζοντας την ανάλυση της πληθώρας των ταυτοτήτων του Αλέξανδρου θα εστιάσω στην ταξική του θέση και με ποιον τρόπο και αυτή έπαιξε ρόλο στη διαμόρφωση των πολιτικών ταυτοτήτων που γεννήθηκαν τον Δεκέμβρη του 2008. Ο Γρηγορόπουλος ήταν γνωστό πως προερχόταν από ευκατάστατη οικογένεια, κάτι που κατά τον David Close (2009: 135), υποδήλωνε αφενός την οικονομική κατάσταση της οικογένειας Γρηγορόπουλου και αφετέρου το ότι δεν είχε δείξει κάποιο σημάδι ανάρμοστης συμπεριφοράς, όπως αργότερα θα δήλωναν και οι καθηγητές του. Ο Close ίσως να επιθυμεί να δείξει μία αιτιακή σχέση μεταξύ της οικονομικής κατάστασης και της συμπεριφοράς του Γρηγορόπουλου – κάτι με το οποίο διαφωνώ – αλλά αυτή η υπόθεση δείχνει κάτι άλλο κατά τη γνώμη μου. Η εικόνα του Γρηγορόπουλου σχηματίστηκε για το ευρύ κοινό αμέσως μετά τη δολοφονία του – και αυτό μας καταδεικνύει τη δυναμική του θανάτου καθαυτού αλλά και τη βαρύτητα της ταυτότητας του θύματος. Ως εκ τούτου, το συλλογικό φαντασιακό σχετικά με τη δολοφονία και την ταυτότητα του νεκρού διογκώθηκε λόγω της εμπλοκής τόσων

πολλών υποκειμενικοτήτων, μέσω ενήμερωσης και κρατικών αρχών. Ο Γρηγορόπουλος δεν ήταν εκεί ως υποκειμενικότητα για να αναπαραστήσει τον Εαυτό του και έτσι μεταμορφώθηκε – κατά τη γνώμη μου σε ένα «νεκρό ομιλούν υποκείμενο»,

Ένα βασικό στοιχείο της ταυτότητας του νεκρού, ειδικά εντός των ετών της οικονομικής κρίσης, αποτέλεσε η ταξική του θέση. Όπως σχολίασα και παραπάνω, η οικονομική κατάσταση και ταξική ταυτότητα του νεκρού απασχόλησε τόσο τους αρνητές της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου, όσο και όσους επιθυμούσαν να προστατεύσουν τη μνήμη του. Σε κάθε περίπτωση, οι Λόγοι που παράχθηκαν για την οικονομική κατάσταση της οικογένειας του θύματος καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την μνήμη του Αλέξανδρου. Η μεγαλύτερη επιρροή που ασκήθηκε, σε επίπεδο ταύτισης, με την ταξική ιδιότητα του δολοφονηθέντος, ήταν η συμμετοχή μίας νεολαίας που δεν προερχόταν από τα μικροαστικά και εργατικά στρώματα, αλλά μίας νεολαίας που μαθήτευε σε ιδιωτικά σχολεία και ήταν αποξενωμένη από τις πολιτικές εντάσεις του κέντρου των Αθηνών και των άλλων μεγαλουπόλεων της Ελλάδας. Ο Δ.Γ. μαθήτευε σε ιδιωτικό σχολείο των Αθηνών, όπως και εγώ ο ίδιος σε αντίστοιχο της Θεσσαλονίκης όταν αποφασίσαμε να εμπλακούμε στις κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008. Αυτό το δεδομένο είναι συχνό σημείο τριβής μεταξύ των εμπλεκόμενων, καθώς όπως μου σχολίασαν αρκετοί πληροφορητές μου, «τα πλουσιόπαιδα τι προβλήματα μπορεί να είχαν». Βέβαια, σημασία δεν έχει αν πραγματικά είχαμε προβλήματα αλλά το γεγονός ότι την 6^η Δεκέμβρη του 2008 νιώσαμε πως η δολοφονία αυτή αναιρούσε οποιαδήποτε ταξική διαφορά, ενώ παράλληλα μας διαμόρφωνε ως πολιτικά υποκείμενα. Παρόλο που οι αναλύσεις που δε βασίζονται σε εθνογραφική έρευνα, συχνά υποθέτουν πως υπάρχει κάποια βαριά πολιτική κληρονομιά πίσω από τη διαμόρφωση των πολιτικών υποκειμενικοτήτων, μέσα από τα προσωπικά μου

βιώματα και την εθνογραφική μου έρευνα ανακαλύπτω συνεχώς ότι αυτή η «συνεχής διαδικασία του γίνεσθαι» δεν εκκινεί υποχρεωτικά από βαθιές πολιτικές επιφοιτήσεις, αλλά μέσα από – πολλές φορές – πεζές ταυτίσεις με αυτούς που μετέπειτα αποτελούν τους «πρωταγωνιστές της ιστορίας».

Προχωρώντας σε περαιτέρω ανάλυση για την ταξική ταυτότητα του Γρηγορόπουλου πρέπει να σημειώσω πώς η συγκεκριμένη ιδιότητα όχι μόνο υπήρξε σημείο έντονης αμφισημίας αλλά ίσως στα μετέπειτα χρόνια να αποτέλεσε και ανασταλτικό παράγοντα για τις κινητοποιήσεις κάθε επόμενου Δεκέμβρη. Η παρατήρηση αυτή στηρίζεται τόσο από τη συμμετοχική μου παρατήρηση κατά τη διάρκεια των καθιερωμένων κινητοποιήσεων τον Δεκέμβρη του 2017 όσο και από τη συμμετοχή και παρατήρηση προηγούμενων ετών. Όπως μου τόνισε η Α. «ο κόσμος έχει τόσα να σκεφτεί, τόσα που τον ταλαιπωρούν». Αυτή η φράση κρύβει μέσα της την αδυναμία μεγάλου μέρους της κοινωνίας να ταυτιστεί με το θύμα της δολοφονίας. Η αδυναμία ταύτισης είναι αποτέλεσμα της χρονικότητας της οποίας είμαστε συμμετοχοί, κατά την οποία τα οικονομικά δεδομένα και η οικονομική κρίση μονοπωλούν τις διαμαρτυρίες κατά της κυβέρνησης και του κράτους. Κατ' αυτόν τον τρόπο η οικονομική ευμάρεια της οικογένειας Γρηγορόπουλου προβάλλεται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ότι εάν βρισκόμασταν σε μία διαφορετική συγκυρία ή εάν η συγκεκριμένη οικογένεια κατείχε κατώτερη ταξική θέση. Συνεπώς, η φθίνουσα πορεία των κινητοποιήσεων από τον Δεκέμβρη του 2008 μέχρι σήμερα οφείλεται μερικώς στο γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος δεν εκπροσωπούσε τα λαϊκά πρόσωπα. Η Α. παρατήρησε και κάτι ακόμα, πως «πολλοί θα σου πούνε εντάξει, και ποιος είναι ο Γρηγορόπουλος;». Η αλήθεια της παραπάνω φράσης με είχε συνταράξει όταν την είχα ακούσει και προβληματίστηκα πάνω στην ταύτισή μου με τον Γρηγορόπουλο. Ανακάλυψα σε πόσο μεγάλο βαθμό και εγώ ο ίδιος προβάλλω ένα συγκεκριμένο

συνονθύλευμα των ταυτοτήτων του Αλέξανδρου και αποβάλλω οποιαδήποτε άλλη οπτική με ξενίζει. Οι ταυτίσεις εκκινούν και παύουν ανάλογα με την συμπτωματική θέση του υποκειμένου. Άρα, ο Γρηγορόπουλος είναι ένα – έστω νεκρό – «ομιλούν υποκείμενο» που αποκτά φωνή όσο χρησιμοποιείται ως σύμβολο, όσο χρησιμοποιείται ως σημαίνον ή ως φερέφωνο όσων ταυτίζονται μαζί του.

Συμπερασματικά φαίνεται μέσω της ανάλυσης να αναδεικνύεται το ποιος «έπρεπε» και «δεν έπρεπε» να είναι ο Γρηγορόπουλος, ή ακόμα ορθότερα ποιος «θα θέλαμε» και ποιος «δε θα θέλαμε» να είναι. Αυτό που απασχολεί την ανάλυσή μου δεν είναι το «ποιος πραγματικά ήταν» ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος, αλλά πώς κατασκευάστηκαν αμέτρητες πολιτικές υποκειμενικότητες διαμέσου ενός νεκρού Εαυτού. Για να εξηγήσω τι εννοώ θα χρησιμοποιήσω την περίπτωση της πολιτικής ιδεολογίας. Ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος δεν ήταν σαν τον Παύλο Φύσσα, ο οποίος είχε εδραιώσει την ταυτότητά του ως καλλιτέχνης, ακτιβιστής και αντιφασίστας. Μετά τη δολοφονία του έγινε γνωστό πως ο – άγνωστος μέχρι τότε – Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος επιθυμούσε να μετέχει μίας «αριστερής κουλτούρας», πράγμα που απέχει εξαιρετικά από μία συγκεκριμένη και στοχευμένη πολιτική δράση, όπως αυτή του Παύλου Φύσσα. Ο Γρηγορόπουλος το 2008 με τον θάνατό του κινητοποίησε έναν μαζικό αριθμό διαδηλωτών, οι οποίοι τα επόμενα χρόνια, καθώς ενηλικιώνονταν νομικά και πολιτικά, δε θα αυτοπροσδιορίζονταν ως «αριστεροί». Παρόλα αυτά ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος σταδιακά, όσο περνούσαν τα χρόνια, προστέθηκε και αυτός στα θύματα της «Αριστεράς». Η ανάλυση μου δεν σκοπεύει στην καταδίκη αυτού του δεδομένου, αλλά στην ανάδειξη μίας πολιτικής υποκειμενικότητας που τροφοδοτείται από μία μετά θάνατον κατασκευασμένη ταυτότητα. Η ταυτότητα του Γρηγορόπουλου ως αριστερός δεν επιβεβαιώνεται από τον ίδιο, αλλά από την αδιάλειπτη παραγωγή Λόγων γύρω από τη δολοφονία του, είτε με ψηφιακά μνημεία

όπως αυτό του www.alfavita.gr, είτε με τα ετήσια μνημόσυνα, κάθε 6^η Δεκέμβρη, είτε διαμέσου συνθημάτων συλλογικοτήτων και προσωπικών αναρτήσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Όσο μιλάμε, λοιπόν, για ταυτίσεις και ταυτοτικούς ετεροπροσδιορισμούς γίνεται φανερό πως η δολοφονία του Γρηγορόπουλου κεφαλαιοποιείται κατά τη διαδικασία της παραγωγής και της αναπαραγωγής της πολιτικής ταυτότητας. Συμπεραίνω πως δεν μπορεί να υπάρξει η γέννηση του πολιτικού νοήματος δίχως την κεφαλαιοποίηση του νεκρού.

Βιώνοντας τον Δεκέμβρη: Ανακαλώντας την πολιτική ταυτότητα

«Η μνήμη έχει μεταβάλει την εικόνα, σύμφωνα με τις ανάγκες της μνήμης[...]»

Sontag Susan (2003: 26).

Έχοντας προσεγγίσει στα προηγούμενα κεφάλαια τα ζητήματα της ταυτότητας των υποκειμένων που σχετίζονται με τις κινητοποιήσεις των Δεκεμβριανών του 2008 και έπειτα, καθώς και τις χωροχρονικές επ-εκτάσεις και προ-εκτάσεις του Δεκέμβρη του 2008, σε αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρήσω αφενός να σκιαγραφήσω τις επιμέρους τροχιές που λαμβάνει η συναισθηματική εμπλοκή των υποκειμένων με τα Δεκεμβριανά και αφετέρου να ξεφύγω *«από την αντικατάσταση του πολιτικού από το ηθικό»* (Mowitt, 2000: 272-273), συνδέοντας τη μνήμη και το συναίσθημα με την *διαδικασία του γίνεσθαι* της πολιτικής υποκειμενικότητας. Παράλληλος στόχος του κεφαλαίου είναι να εστιάσω στο πώς τα συναισθήματα και η συναισθηματική εμπλοκή παράγουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κατασκευάζονται τόσο η υποκειμενικότητα όσο και το κοινωνικό (Ahmed, 2015: 10) ή στην περίπτωση αυτή το πολιτικό.

Σύμφωνα με την Dean (2003), η συναισθηματική εμπλοκή των υποκειμένων επηρεάζεται από την απόσταση και τον χρόνο. Συγκεκριμένα, θεωρεί πως η ιστορική συγχρονικότητα, αλλά και η εγγύτητα ή η απόσταση των υποκειμένων, που παρατηρούν ένα συμβάν, επηρεάζουν την ισχύ της συναισθηματικής εμπλοκής. Αντλώντας από τον Rousseau, η Dean επιτείνεται πως *«είτε η απόσταση μεγαλώνει μεταξύ χώρου και κουλτούρας, που όταν συμβαίνουν καταστροφές στην Ιαπωνία [...], δε με ανησυχούν ιδιαίτερα, είτε είναι τόσο βαθιά κοινωνικά εγχαραγμένο ότι οι φτωχοί δεν*

είναι παρά ένα θέμα για τους πλουσίους» (2003: 90). Η πορνογραφία στην οποία αναφέρεται η Dean σκιαγραφείται μέσα από τις κουβέντες μου με τους συνομιλητές μου, προεξέχοντας του Δ.Γ., ο οποίος τόνιζε το πώς οι εικόνες από τον Δεκέμβρη του 2008 και τις κινητοποιήσεις των μετέπειτα Δεκέμβρηδων, μέσω των Μ.Μ.Ε. και των μέσω κοινωνικής δικτύωσης επένδυε τα γεγονότα με μία «χυδαία» επίστρωση βίας. Όλο αυτό, συνέχιζε, είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία μίας εικόνας γενικευμένης βίας, η οποία αποκρύπτει την πολιτική διάσταση των κινητοποιήσεων και των συγκρούσεων. Συνεπώς ο τρόπος με τον οποίο συμβάλλει η Dean στην κουβέντα περί συναισθηματικής εμπλοκής των υποκειμένων είναι μέσω της κατασκευής μίας πορνογραφημένης πραγματικότητας η οποία σταδιακά αποξενώνει τα υποκείμενα που έχουν ρόλο παρατηρητή από το πολιτικό βάθος των κινητοποιήσεων.

Σίγουρα η συναισθηματική εμπλοκή, υπό την μορφή της θλίψης, της συμπόνιας, του οίκτου και άλλων συναισθημάτων, σχετίζεται ως έναν βαθμό με τον χώρο και τον χρόνο, αλλά αυτό που επιθυμώ να αναδείξω είναι πώς η συναισθηματική εμπλοκή γίνεται διακύβευμα. Αντλώντας και πάλι από την Dean, προσθέτω πως η εκτεταμένη έκθεση των μεταπολεμικών γενεών στη βία, το τραύμα και την απώλεια, έχουν επιφέρει μία συναισθηματική αποξένωση. Το κομμάτι της εθνογραφίας μου που πραγματοποιήθηκε στις ψηφιακές πλατφόρμες του Facebook, του YouTube και άλλων μέσω κοινωνικής δικτύωσης, έδειξε πως η έκθεση στη βία, το τραύμα και την απώλεια συνεχίζονται με αυξανόμενους ρυθμούς στην ψηφιακή εποχή. Η πρόσβαση, που επιτρέπει το διαδίκτυο, σε υλικό που σχετίζεται με βίαια γεγονότα είναι δεδομένη και η ευκολία της πρόσβασης είναι ακόμα μεγαλύτερη. Ειδικότερα, οι πληροφορητές μου ήταν ιδιαίτερα σκεπτικοί και διατηρούσαν αμφιβολίες σχετικά με τον ρόλο των ψηφιακών μέσων. «Η διάχυση όλης αυτής της πληροφορίας», σημείωνε ο Λ., «το μόνο που μπορεί να κάνει είναι σε φέρει σε σύγχυση». Μέσα από τα εθνογραφικά δεδομένα

αναδύονται ζητήματα που σχετίζονται με τη διαχείριση της πληροφορίας ή της είδησης και της εικόνας· σε ένα βαθύτερο επίπεδο η συζήτηση περιλαμβάνει και τη διαχείριση του θανάτου εφόσον η μελέτη περιπτώσής μου αφορά τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναμετρηθούμε με δύο θεωρητικά σχήματα: αφενός την κεφαλαιοποίηση της γνώσης και αφετέρου την κεφαλαιοποίηση του συναισθήματος. Αρχικά, θα προσεγγίσω την αντίληψη της γνώσης και την συσσώρευση αυτής μέσα από το πρίσμα που χρησιμοποιεί η Papailias (2016) κάνοντας λόγο για την ψηφιακή μαρτυρία. Η ψηφιακή μαρτυρία, δηλαδή η εντύπωση της αισθητικής καταγραφής ενός γεγονότος μέσω ψηφιακών μέσων, είναι αυτή που επιτρέπει στο υποκείμενο – παρατηρητή να θεωρεί εαυτόν μάρτυρα του γεγονότος. Η Papailias αναφέρεται στο πένθος και τη ψηφιακή του διαμεσολάβηση, αλλά στη δική μου περίπτωση συζητώ τη δυνατότητα των χρηστών του Facebook και του Twitter να προβάλλουν τις προσωπικές τους πολιτικές πεποιθήσεις με αφορμή το πένθος για τον Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο. Όπως θεωρεί και ο Foucault (2002): η γνώση είναι δύναμη και μάλιστα η γνώση που άπτεται ενός αντικειμένου, επιτρέπει την εξουσία επί του αντικειμένου. Το αντικείμενο στην περίπτωσή αυτή είναι η είδηση, η πληροφορία, η εικόνα. Η πορνογραφία της είδησης, για τα υποκείμενα που την καταναλώνουν, γίνεται το μέσο για την απόκτηση της γνώσης και συνεπώς της εξουσίας που άπτεται αυτής. Η πολλαπλότητα των γεγονότων, την ορατότητα των οποίων επιτρέπει το διαδίκτυο και η τηλεόραση, πολλαπλασιάζει τους πόρους μέσω των οποίων καθίσταται δυνατή η συσσώρευση της γνώσης. Από την άλλη πλευρά, βασιζόμενος στη θέση μου που εστιάζει στην συναισθηματική εμπλοκή ως διακύβευμα, επιθυμώ να προσεγγίσω την κεφαλαιοποίηση του συναισθήματος υπό το πρίσμα της ερωτικοποίησης του πόνου, της απώλειας και του τραύματος. Η Dean (2003) χαρακτηριστικά ομιλεί για τον

ανθρώπινο πόνο, ο οποίος πλέον δεν προκαλεί συναισθηματική ταύτιση, αλλά προσφέρεται περισσότερο ως «πορνογραφικό» αγαθό. Με αυτόν τον τρόπο αντιλαμβάνομαι πολλές από τις ανθολογίες και τα φωτογραφικά αφιερώματα για τα «Δεκεμβριανά» του 2008, που δεν εμβαθύνουν στην περίπτωση, αλλά προτιμούν να εστιάσουν στο να μαγνητίσουν το ενδιαφέρον μέσω της αναπαράστασης και απεικόνισης του πόνου, του τραύματος και της απώλειας.

Οι εκφράσεις «μανία μνημείων» και «ασθένεια του πένθους», στα οποία ασκεί κριτική η Papailias (2016: 2), περιγράφουν τον «δημοκρατικοποίηση» σχετικά με τη διαχείριση του δημόσιου πένθους. Η δική μου θέση είναι η διατήρηση μίας κριτικής απόστασης από την διάχυση και τη διαχείριση της πληροφορίας που επιτρέπουν τα ψηφιακά μέσα· θέτοντας παράλληλα ερωτήματα για την κεφαλαιοποίηση του πένθους από τα ίδια τα υποκείμενα. Θεωρώ πως ο παροξυσμός της μνημειοποίησης των νεκρών και ο πολλαπλασιασμός των λόγων σχετικά με της ζωές που χάθηκαν και πρέπει να πενθούμε για αυτές, οφείλεται στο ότι υπάρχει ένα – πανταχού παρόν – αίσθημα απώλειας και τραύματος, με το οποίο καλούμαστε να ταυτιστούμε. Η ταύτιση σαφώς και δεν είναι αποτέλεσμα συμπτωματικών παραγόντων, όπως ανέλυσα στα παραπάνω κεφάλαια. Η μνήμη και το φαντασιακό που χτίζονται γύρω από σημαντικά γεγονότα, όπως η δολοφονία του Γρηγορόπουλου, έχουν μεταδοτικές (viral) ιδιότητες καθώς όπως σημειώνει και η Reading (20011 :65) παράγονται και αναπαράγονται από υποκείμενα που χρησιμοποιούν «μεταδοτικού» τύπου λογισμικό. Ακόμα και στον λόγο μου γίνεται αντιληπτό πως «σημαντικά γεγονότα» είναι αυτά που περιλαμβάνουν νεκρούς ή κάποιου είδους απώλεια, τραύμα/τραυματισμό και – ειδικά – βία.

Η Papailias σημειώνει πως οι ψηφιακές βάσεις δεδομένων δίνουν τη δυνατότητα στους νεκρούς να είναι «παραγωγικοί» ως προς τη δημιουργία νέων κοινωνικών δικτύων, μορφών επικοινωνίας και συναισθηματικών εμπειριών (2016:

16). Ο Γρηγορόπουλος μπορεί να μη δολοφονήθηκε κατά τη διάρκεια της «χρυσής εποχής» του (ελληνικού) ίντερνετ, αλλά σίγουρα υπήρξε «παραγωγικός» στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Το σχόλιο του χρήστη Dimitris Ballios¹⁶ την 6^η του Δεκέμβρη του 2017, εννέα χρόνια μετά τη δολοφονία, αποτυπώνει αφενός τον τρόπο με τον οποίο το Facebook αναμεσοποιεί την εμπειρία, αλλά και πως δίνει τη δυνατότητα αποτύπωσης της μνήμης και του συναισθήματος:

«Ήμασταν Γυμνάσιο, όταν τότε, ξαφνικά, οι μπάτσοι δολοφόνησαν εν ψυχρώ έναν συνομήλικό μας. Ήταν τότε Γυμνάσιο και Λύκειο αυτή η γενιά, που τότε άρχισε να κάνει (μπουσουλώντας μεν) τα πρώτα της βήματα στο συλλογικό αγώνα. Στη διεκδίκηση, στην οργή. Όταν έστησε τα πρώτα της οδοφράγματα, και έβγαλε τα πρώτα συνθήματα. Έφτιαξε τις πρώτες αλυσίδες, και έφαγε τα πρώτα χημικά, συγκρουόμενη με ένα σάπιο και γερασμένο κράτος, που αντιστέκεται σε κάθε διαφορετική φωνή, και φρόντισε από τότε να δώσει ένα μάθημα με μια σφαίρα στην καρδιά, στον ορμητικό χείμαρρο που ήταν η γενιά αυτή και κάλπαζε προς τα όνειρά της.

Φτάσαμε 20κάτι χρονών μαντράχαλοι, με πτυχία, με μεταπτυχιακά, με σεμινάρια και διαπιστεύσεις, να παρακαλάμε δεξιά και αριστερά για 400 ευρώ, να μας διώχνουν στο εξωτερικό, να μας παίρνουν το σπίτι. Και αν αποφασίσουμε να διεκδικήσουμε ό,τι μας ανήκει, να μας ρίχνουν ξύλο και χημικά και -γιατί όχι;- και καμία σφαίρα.

9 χρόνια μετά, στους ίδιους δρόμους, αυτή η γενιά επιλέγει να βρει τη θέση της σε έναν κόσμο και ένα κράτος που δεν τη θέλησε ποτέ. Τα συνθήματα βελτιώθηκαν, τα οδοφράγματα καλυτέρευσαν, τα χημικά έληξαν (αλλά εξακολουθούν να μας τα πετάνε).

Το αίσθημα του άδικου όμως, παραμένει το ίδιο με εκείνη τη νύχτα του Δεκέμβρη. Όπως και η οργή.»

¹⁶ Ο χρήστης Dimitris Ballios είναι απόφοιτος Α.Ε.Ι. πολιτικών επιστημών

Συναισθήματα, υποκειμενικότητες και συλλογική μνήμη

Τα συναισθήματα της οργής, της αγανάκτησης και του μίσους είναι μόνο μερικά από τα συναισθήματα που συνδέθηκαν με εκείνη τη βραδιά και με τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου. Κάθε πολιτικό υποκείμενο μνημονεύει διαφορετικά και με τα δικά του συναισθήματα τον Δεκέμβρη του 2008. Στην ανάρτηση της χρήστη Eleena Palantzian¹⁷ διαβάζουμε κάτι τελείως διαφορετικό: μία αίσθηση ελπίδας και νοσταλγίας για όσα δεν κερδήθηκαν ακόμα:

«Δεν ξεχνάμε εκείνον το Δεκέμβρη...γιατί εκείνος ο Δεκέμβρης είχε τα πάντα...ένα δολοφονημένο παιδί για να στοιχειώνει τις ζωές μας, φωτιά για να ζεσταίνει τις ήττες μας και μια εξέγερση για να φυσάμε με μανία τις στάχτες της πιστεύοντας στη φλόγα που κρύβεται από κάτω...»(6 Δεκεμβρίου 2017)

Οι κοινωνικές θέσεις των δύο χρηστών είναι μη ταυτόσημες και αυτό το δεδομένο δικαιολογεί εν πολλοίς τη διαφορά των συναισθημάτων, αλλά η αναφορά τους είναι κοινή: αντλούν τη συναισθηματική τους εμπλοκή από ένα γεγονός, μία δολοφονία. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης προσφέρουν για τους χρήστες τους ένα άμεσο κοινό, με το οποίο μπορούν να μοιραστούν τις σκέψεις τους, τα συναισθήματά τους και εν τέλει την ιδεολογία τους. Η ιδεολογία γίνεται αντιληπτή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μέσω αναρτήσεων, οι οποίες περιλαμβάνουν δημοσιευμένα άρθρα, εικόνες, μινιμάλ ή απλά κείμενα των ίδιων των χρηστών. Όπως η Papailias (2016: 14) χαρακτηρίζει τις υλικές προσφορές στο μνημείο των Τεμπών ως «ετικέτες συναισθημάτων» (tags of affect), έτσι μπορούν αντίστροφα οι ψηφιακές ιδεολογικές τοποθετήσεις να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικές της μη-ψηφιακής ζωής των υποκειμένων. Οι online και οι offline πολιτικές υποκειμενικότητες συνεχίζουν, λοιπόν,

¹⁷ Η χρήστη Eleena Palantzian είναι εν ενεργεία καθηγήτρια λυκείου.

να κατασκευάζονται όσο οι λόγοι γύρω από τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου αναπαράγονται. Στον διάλογο αυτό μεταξύ των γεγονότων και των υποκειμένων η διάδραση δε γίνεται αναγκαστικά μόνο μέσω της αντίθεσης στις αντίθετες απόψεις και ιδεολογίες, αλλά και διαμέσου ερεθισμάτων που καλούν τις μνήμες που σχετίζονται με τη δολοφονία να συγκροτηθούν στη συγχρονική συνθήκη. Παραθέτοντας την Ahmed (2004: 7) η μνήμη μπορεί να είναι το αντικείμενο του συναισθήματος: δηλαδή το συναίσθημα κατασκευάζεται σε επαφή με τη μνήμη, ενώ εμπεριέχει μία κατεύθυνση προς αυτό που μνημονεύεται. Συνεπώς οι πολιτικές ιδεολογίες που κατασκευάζονται, εμπλουτίζονται ή αποδομούνται με βάση τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου είναι παράγωγα της συναισθηματικής εμπλοκής που πυροδοτήθηκε με αφετηρία τη δολοφονία.

Τόσο εγώ όσο και οι συνομιλητές μου έχουμε έρθει σε επαφή με αυτό που αναφέρω παραπάνω, δηλαδή την απεικόνιση του εκλιπόντος, διάφορες εικόνες και συνθήματα διαμαρτυρίας κ.ο.κ. Δεκάδες, εκατοντάδες φωτογραφίες αναρτήθηκαν στο διαδίκτυο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που σχετίζονται με τον Δεκέμβρη του 2008 και τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου. Όλα αυτά τα ψηφιακά – και όχι μόνο – ερεθίσματα αποτέλεσαν πολλαπλά σημεία επαφής για εμάς – τους παρατηρητές και συμμετέχοντες – για να εμπλακούμε συναισθηματικά. Υπήρξαν πολλά μετέπειτα άρθρα επιθυμούσαν να κάνουν ανασκόπηση και να μεταφέρουν το κλίμα και την ατμόσφαιρα των «Δεκεμβριανών». Άρθρα όπως του «Luben»¹⁸ () και της «iefimerida»¹⁹, ή ακόμα και αφιερώματα αποκλειστικά με εικόνες και χωρίς πολιτικό

¹⁸ <https://luben.tv/originals/136479> («Στάχτη και Burberry: Όσα θα θυμόμαστε για πάντα από το Δεκέμβρη του 2008» - 06/12/2017)

¹⁹ <http://www.iefimerida.gr/news/381059/vrady-poy-dolofonithike-o-alexandros-grigoropoylos-kai-o-dekemvris-tis-orgis-poy> («Το βράδυ που δολοφονήθηκε ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος και ο Δεκέμβρης της οργής που ακολούθησε» - 06/12/2017)

σχόλιο όπως του «Νόστιμον ήμαρ»²⁰, επιδίωξαν να αναβιώσουν μνήμες με συγκεκριμένο πολιτικό και ιδεολογικό πρόσημο, χρησιμοποιώντας αρχειακό φωτογραφικό υλικό και ειδικά εικόνες οι οποίες είναι εντυπωμένες βαθιά στις μνήμες όσων συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις του 2008 αλλά και ύστερα. Η εικόνα 4 είναι από τις πιο χαρακτηριστικές φωτογραφίες του Δεκέμβρη του 2008, η οποία τονίζει σε υπερθετικό βαθμό την παιδικότητα του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, την ανεμελιά του και την αντιπαραβάλλει με τη γνώση του κοινού σχετικά με τη δολοφονία του. Η Marita Sturken (2009) μελετώντας το ζήτημα της μνήμης σχετικά με τον πόλεμο του Βιετνάμ, αναφέρει χαρακτηριστικά πως οι εικόνες είναι ικανές να ανασυντάξουν τη μνήμη του ατόμου. Οι εικόνες και οι φωτογραφίες μπορούν να βοηθήσουν το υποκείμενο να ανασυγκροτήσει χαμένες μνήμες ή να κατασκευάσει καινούργιες, αλλά σε κάθε περίπτωση του επιτρέπουν να θυμηθεί ή να ξεχάσει στο παρόν. Οι φωτογραφίες, τα οπτικοακουστικά ρεπορτάζ και τα επιμέρους μνημόσυνα αποτελούν παραδείγματα

²⁰ <http://www.nostimonimar.gr/fotografizontas-to-dekemvri-tou-2008-1/> («Φωτογραφίζοντας το Δεκέμβρη του 2008» - 05/12/2015)

Εικόνα 4: Αχρονολόγητη φωτογραφία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου (AP Photo/Eurokinissi)

αυτού που η Sturken (1999: 180), παραθέτοντας τον Barthes, αναφέρει ως «οπτικές τεχνολογίες μνήμης». Το άθροισμα (assemblage) των εικόνων που αναφέρονται στη δολοφονία του Γρηγορόπουλου αποτελεί μία γενικότερη φανταστική μνημόνευση τόσο του ίδιου του Αλέξανδρου όσο και των Δεκεμβριανών του 2008. Γι' αυτό μου το συμπέρασμα βασίζομαι στην εθνογραφική μου έρευνα, ψηφιακή και μη, αλλά και στα λόγια της Susan Sontag:

«Οι φωτογραφίες που αναγνωρίζονται από όλους είναι συστατικό μέρος του τι επιλέγει η κοινωνία να σκέφτεται [...]. Αποκαλεί αυτές τις ιδέες «μνήμες», και αυτό αποτελεί, μακροπρόθεσμα, μύθευμα.» (2003: 67)

Το φανταστικό ή η συλλογική μνήμη χτίζεται πάνω σε προσωπικές μνήμες και βιώματα, αυτά τα γεγονότα που έχει ο καθένας επιλέξει να θυμηθεί και αυτά που έχει λησμονήσει. Η Sontag (2003: 67) θα σημειώσει πως: «αυστηρά μιλώντας δεν υπάρχει συλλογική μνήμη»· εκείνη τη στιγμή που εγώ αναζητώ απαντήσεις μέσα από τα λόγια των πληροφορητών μου, αυτοί οι ίδιοι μπορούν να

ανταποκριθούν μόνο ανακαλώντας τις δικές τους προσωπικές ιστορίες. Η κατασκευή του συλλογικού κατακερματίζεται και δίνει τη δυνατότητα στο υποκείμενο να αναβιώσει ξανά και ξανά τις μνήμες του. Συν τοις άλλοις οι συνομιλητές μου τη στιγμή της ανάσυρσης της μνήμης, συνδέονται βιωματικά και συναισθηματικά με το συλλογικό βίωμα και τη συλλογική μνήμη, μόνο στο επίπεδο που τους επιτρέπει να αντιληφθούν τη θέση τους μέσα σε αυτό, θυμίζοντας αυτό που η Ahmed (2004: 28) αναφερόμενη στο συναίσθημα του πόνου:

[...] Συνεπώς η εμπειρία του πόνου δεν εγκλωβίζει το σώμα στο παρόν, αλλά προσκολλά το σώμα στον κόσμο των άλλων σωμάτων [...]

Εκεί που εστιάζει η Ahmed είναι η μνήμη του πόνου, όπως εγώ εστιάζω στη μνήμη των συναισθημάτων που σχετίζονται με τη δολοφονία του 15χρονου Γρηγορόπουλου.

Ο Κ.Ν. είχε ξεκινήσει την ιστορία του με τη «μαγεία» που του είχε προκαλέσει η δυναμική της μάζας, το βράδυ της 6^{ης} Δεκεμβρη 2008, όταν οι διαδηλωτές κατευθύνονταν προς το Α.Τ. της περιοχής του. Η Χ. θυμόταν ότι τον Δεκέμβρη του 2008 δεν ήταν στην Αθήνα, αλλά στη Θεσσαλονίκη, και ότι την επόμενη χρονιά είχε με μεγάλο ενθουσιασμό συμμετάσχει στις κινητοποιήσεις της 6^{ης} Δεκεμβρη, αυτή τη φορά στην Αθήνα. Ο Σ. μου ξεκαθάρισε πως εκείνες οι μέρες του Δεκεμβρη ήταν δύσκολες, οι κινητοποιήσεις ήταν απαιτητικές, ενώ ταυτόχρονα οι γονείς του ανησυχούσαν για αυτόν και αναγκαζόταν ο ίδιος να τους λέει ψέματα για το πού βρίσκεται. Εγώ ο ίδιος χρειάστηκα να πω ψέματα στον πατέρα μου για να «κατέβω» στις κινητοποιήσεις της Θεσσαλονίκης. Συνεχίζοντας ο Σ., τόνισε πως η γενιά αυτή που γαλουχήθηκε στα αστικά κέντρα, δεν είχε μεγαλώσει στους δρόμους, αλλά η δολοφονία του Γρηγορόπουλου – το τέλος της Μεταπολίτευσης για πολλούς – συνέδεσε τα «άγουρα» συναισθήματα μας και τις μνήμες μας με ένα συμβάν που ενεργοποίησε ένα «είδος συναισθηματικής ιστορίας» (Knight & Stewart, 2016). Η

δυνατότητα που έχουν τα υποκείμενα να οπτικοποιούν το παρελθόν τους, αλλά και το μέλλον τους, είναι επίκτητη· είμαστε εκπαιδευμένοι να αναπαριστούμε το παρελθόν και το μέλλον μας ως βουβή κινηματογραφική ταινία και ενίοτε να περνάμε τις σκηνές από «μοντάζ», μία εξαιρετικά «φωτογραφική διαδικασία». Άλλωστε ο ίδιος ο Barthes (1983) είχε τονίσει πως πριν τη «Φωτογραφία» η χρονική ταξινόμηση δεν ήταν ίδια. Οι εικόνες, οι φωτογραφίες, τα οπτικά ντοκουμέντα και τα συναισθήματα που άπτονται αυτών αποτελούν ένα κεφάλαιο με το οποίο κατασκευάζεται η μνήμη και συνεπώς η ιστορία. Συνεπώς το υποκείμενο μονίμως επεξεργάζεται και κατασκευάζει «φωτογραφικά» τη μνήμη στο παρόν του.

Αυτό, όμως, που απασχολεί το παρόν κεφάλαιο δεν είναι μόνο η σύνδεση μνήμης και συναισθήματος, αλλά και η κεφαλαιοποίηση αυτών ως απαραίτητο στοιχείο της κατασκευής της πολιτικής υποκειμενικότητας. Με άλλα λόγια, πώς η εικόνα, όχι μόνο το απτό και οπτικά προσβάσιμο αποτέλεσμα μίας διαδικτυακής αναζήτησης, αλλά και η φαντασιακή αποτύπωση των γεγονότων, ο κυκεώνας προσωπικών και μη αναμνήσεων, γίνεται προϊόν προς κατανάλωση, καθώς και μέσο κεφαλαιοποίησης· ένα μέσο συσσώρευσης συμβολικού κεφαλαίου. Επιστρέφοντας στην έννοια της *πορνογραφίας* της Dean· η ίδια παραθέτει τα λόγια του Brent Staples²¹:

«Η νεωτερικότητα δέχεται καλή τη πίστη πως οι εικόνες που απεικονίζουν τον πόνο δίνουν το ερέθισμα για ευαισθησία προς αυτόν τον πόνο. Παρόλα αυτά, [...] το αποτέλεσμα αυτών των εικόνων είναι, συχνότερα, η αποκτήνωση των θεατών και η κανονικοποίηση της θηριωδίας [...].»

Αν λάβουμε υπόψη μας τα ρεπορτάζ και την εικονογράφηση των Δεκεμβριανών (βλ. εικ. 6 και 7), κυρίως από τα mainstream M.M.E., θα νόμιζε κανείς

²¹ Ο Brent Staples είναι ρεπόρτερ των New York Times, ο οποίος είχε αρθρογραφήσει για την έκθεση φωτογραφίας στην Κοινότητα Ιστορίας της Νέας Υόρκης (New York Historical Society), που είχε ως θέμα το λιντσάρισμα (14 Μαρτίου – Οκτώβριο, 2000).

πως η Ελλάδα βρισκόταν σε πόλεμο. Οι αρθρογραφίες που σχολίαζαν τις κυβερνητικές ιδέες περί εφαρμογής στρατιωτικού νόμου κινδυνολογούσαν, υποβαθμίζοντας τις κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις της βίας (βλ.

Εικόνα 5). Περιέγραφαν με γλαφυρότητα μία έκρυθμη και άνομη κατάσταση καλλιεργώντας μία σχέση με τη βία η οποία ακροβατούσε στα όρια του φетиχισμού. Η αισθητικοποίηση της βίας, η σχεδόν ερωτική και πορνογραφική απεικόνιση των γεγονότων του Δεκέμβρη του 2008, όπως φαίνεται τόσο στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων (βλ.

Εικόνα 5, Εικόνα 6, 7), είναι πλέον μέρος και των δύο αντιθετικών αφηγήσεων. Η

«βραδιά που κάηκε η Αθήνα», δεν ήταν μονάχα μία βραδιά, ενώ παράλληλα με αυτή τη φράση υπάρχει μία ολόκληρη συλλογή, ένα άλμπουμ από φωτογραφίες, που υπό μορφή προβολής διαφανειών διατρέχει το κεφάλι μας και τις αναμνήσεις μας – σαν να ήμασταν όλοι εκεί, σαν ο καθένας μας να είχε ένα πόστο, είτε αυτό του Μ.Α.Τ.ατζή είτε αυτό του διαδηλωτή με τη μολότοφ ή την πέτρα.

Εικόνα 5: Πρωτοσέλιδα διάφορων εφημερίδων για την εξέγερση του Δεκεμβρίου του 2008 με αφορμή τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου (koxuligd.blogspot.gr/2012/12/6-2012.html)

Εικόνα 6: Διαδηλωτές εναντίον ΜΑΤ στο κέντρο της Αθήνας, στις 13 Δεκεμβρίου 2008. (OLIVIER LABAN-MATTEI/AFP/Getty Images)

7. Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας "Η Βραδυνή" (Δευτέρα, 8 Δεκεμβρίου 2008)

Μουδιασμένα συναισθήματα και παραγωγή νοημάτων

Η Dean αποδίδει στα οπτικά μέσα την ευθύνη για τη διαμόρφωση των οπτικών γύρω από την ιστορία αλλά και το τραύμα (2003: 92). Οι εικόνες βίας, συμπλοκών και μένους, είναι ένας ακόμα τρόπος για να απεικονίσεις έναν κοινωνικό αναβρασμό, μία κοινωνία που από τον Δεκέμβρη του 2008 μέχρι σήμερα «τραυματίζεται» συνεχώς, είτε από τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου, είτε από αυτή του Φύσσα, είτε από τη συνεχόμενη κατάσταση οικονομικής επισφάλειας. Έχοντας αναλύσει σε προηγούμενο κεφάλαιο το πώς συγχωνεύεται η μνήμη της δολοφονίας από κρατικό όργανο με την – τότε – επικείμενη κρίση, μπορώ να προχωρήσω στο πώς αυτή η συλλογική μνήμη οδηγεί σε μια πολύ συγκεκριμένη αντιμετώπιση της πραγματικότητας και συναισθηματική εμπλοκή με αυτήν. Η συνομιλία μου με την Α. κατέδειξε ακριβώς

αυτή τη στάση απέναντι στη συνθήκη. Η Α. μου άνοιξε τα μάτια σε ένα συναίσθημα πέρα από την αγανάκτηση, αυτό της παραίτησης. Η παραίτηση δε χαρακτηρίζει σύμφωνα με τα λεγόμενά της την γενιά των πατεράδων μας αλλά τη δική μας γενιά. Η γενιά που πολιτικοποιήθηκε μέσα από δύο δολοφονίες και τέσσερις υπογραφές μνημονίων είναι αντιμέτωπη με την ανεργία, την αποτυχία των πολιτικών της διακυβευμάτων και την αδιαφορία της κοινωνίας για τα πολιτικά της «πιστεύω» και τους στόχους της. Τα λόγια της Α. μπορεί να ακούγονται εξαιρετικά γνώριμα, σχεδόν στερεοτυπικά, αλλά οι αναλύσεις πολιτικών υποκειμενικοτήτων συχνά προσπαθούν να ξεφύγουν από τα στερεότυπα αγνοώντας την ισχύ που αυτά έχουν στο κοινωνικό φαντασιακό και πώς τα υποκείμενα ανταποκρίνονται σε αυτά.

Αυτό που η Α. ονομάζει παραίτηση, η Dean το ονομάζει «μούδιασμα». Η Dean αναφερόμενη στο Ολοκαύτωμα και την οπτική πορνογραφία που το περιβάλλει κάνει λόγο για ένα κοινό που είναι πλέον συνηθισμένο στην απεικόνιση της θηριωδίας, του πόνου, της απώλειας και του τραύματος. Αυτό που μας τονίζει η Dean είναι ότι η πορνογραφική απεικόνιση της βίας, ο φетиχισμός της απεικόνισης χωρίς την συναισθηματική εμβάθυνση καταλήγει να δημιουργεί ένα κενό (void), να «μούδιάζει» τον θεατή. Το ερμηνευτικό κενό και η έλλειψη συναισθηματικής εμβάθυνσης (καθώς και πολιτικής εμβάθυνσης στην περίπτωση μας) εκμηδενίζεται – νομοτελειακά – από την κατανάλωση της βίας ως προϊόν. Αυτό που μου επισήμανε η Α., κάνοντας τον δικηγόρο του διαβόλου, είναι η αντίδραση του τύπου «ε και τι έγινε που δολοφονήθηκε πριν εννιά χρόνια ο Γρηγορόπουλος;!». Αυτή η φράση με σόκαρε, αλλά με έφερε αντιμέτωπο με μία πραγματικότητα, που είναι οδυνηρά κυνική. Αφενός υφίσταται το ζήτημα της μη ταύτισης με τον νεκρό, όπως ανέφερα σε προηγούμενο κεφάλαιο, αφετέρου η παραίτηση και το μούδιασμα – τόσο όσων συμμετείχαν όσο και όσων

αδιαφόρησαν – έχουν τροφοδοτηθεί όλο αυτό το χρονικό διάστημα από την υπερκατανάλωση ενός φαντασιακού και μίας πραγματικότητας επισφάλειας και βίας.

Η επισφάλεια και η βία – «η βία στην τσέπη μας» είχε πει κάποια στιγμή ο πατέρας μου – φέρνουν το υποκείμενο σε μία θέση αποπολιτικοποίησης διαμέσου του μουδιάσματος. Αυτό που συμβαίνει είναι η συνεχής παραγωγή κενών σημαινόντων, ανοιχτών προς ερμηνεία και κατανάλωση. Ερμηνεία, επειδή η παραγωγή νοήματος είναι, όπως τονίζει ο Foucault (2002), η απόδειξη της κατανόησης του κόσμου γύρω μας και κατανάλωση επειδή, πώς αλλιώς μπορούμε να κατανοήσουμε κάτι το οποίο έχει παραχθεί εξωγενώς και όχι υποκειμενικά; Τα ανοιχτά σημαίνοντα προσκαλούν ερμηνείες, επιδιώκουν νοηματοδότηση, αλλά το πολιτικό υποκείμενο μην έχοντας τη δυνατότητα να εμβαθύνει πολλές φορές καταλήγει σε μία δι-πολική ερμηνεία της πραγματικότητας. Εκεί συμβαίνει αυτό που έπεται του φетиχισμού του πόνου (Dean, 2003), δηλαδή του φетиχισμού της βίας και της πόλωσης μέσω των πορνογραφικών απεικονίσεων τους: η ανάγκη για κατανάλωση νοήματος και γνώσης συναντά το νοηματικό κενό που έχει αφήσει ο φетиχισμός της απεικόνισης της βίας. Ο θεατής καλείται να επιστρατεύσει τα εργαλεία του, την ιδεολογία του, ούτως ώστε να μπορέσει να καλύψει τον κορεσμό του για παραγωγή νοήματος, συμμετέχοντας ως ενεργό υποκείμενο στη νοηματοδότηση του παρόντος του. Ο Χ. μου το είχε δηλώσει ρητά: *«Δεν μπορείς να αντιληφθείς την κοινωνική πραγματικότητα χωρίς πολιτική συνείδηση!»*. Φαίνεται πως η ιδεολογία, η ίδια η πολιτική υποκειμενικότητα γίνεται το μέσο κατανόησης της πορνογραφίας της βίας.

Η ιδεολογία όμως έχει άμεση σχέση με τη συναισθηματική εμπλοκή και αν οι κρίσεις, ως άλλες μορφές βίας, καταναλώνονται ως προϊόντα τότε και ιδεολογίες που καλούνται να στοιχειοθετήσουν τη στάση ή τη συμπεριφορά μας είναι εξίσου αναλώσιμες. Αν η πολιτική μας υποκειμενικότητα είναι ένα άθροισμα συμβολικών

κεφαλαίων, που αποκτώνται μέσω της κατανάλωσης νοημάτων, τότε η ιδεολογία είναι το μεγαλύτερο εξ αυτών των κεφαλαίων. Η κεφαλαιοποίηση της ιδεολογίας και συνεπώς της συναισθηματικής εμπλοκής προκύπτει από το γεγονός ότι εργαλειοποιείται ούτως ώστε να τοποθετηθούμε ως υποκείμενα απέναντι σε ένα εξωγενές ερέθισμα, αυτό της πορνογραφικής βίας.

Η συναισθηματική εμπλοκή σχετιζόμενη άρρηκτα με την ιδεολογική ταύτιση, γεννά επιθυμίες αντίστασης, αντιπαράθεσης και δράσης απέναντι στο κράτος που κατασκευάζεται ως καθεστώς μονοπωλίου της βίας μέσα από τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου. Υπενθυμίζω πως όλοι μου οι πληροφορητές προέρχονται από κάποιο μέρος του φάσματος της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, του αναρχικού και του αντιεξουσιαστικού χώρου. Ο καθένας από αυτούς είχε τη δική του σχέση τόσο με τα Δεκεμβριανά του 2008 όσο και με την ίδια την Αριστερά στην Ελλάδα. Ένα από τα σημαντικότερα κομμάτια του ζητήματος είναι οι προσωπικές προεκτάσεις, οι προσωπικές ιστορίες που επιτρέπουν τη συναισθηματική εμπλοκή. Συνεπώς η συναισθηματική και ιδεολογική ταύτιση και εμπλοκή δε σχετίζεται μόνο με τη δολοφονία καθαυτή, αλλά όπως συζητήσα στα προηγούμενα κεφάλαια, και με γεγονότα και ιστορικές συνθήκες που προηγούνται, αλλά συνδέονται φαντασιακά με τον Δεκέμβρη του 2008. Μία από αυτές τις ιστορικές συνθήκες είναι ο εμφύλιος. Συζητώντας την ελληνική μετεμφυλιακή συνθήκη οι Eyerman, Alexander και Butler Breese σχολιάζουν:

«Από τη δεκαετία του 1950 και έπειτα, η Αριστερά αυτοπροσδιοριζόταν ως ένα εξαγνιστήριο ή αθώο θύμα. Η συλλογική μνήμη της Αριστεράς συνέλεξε τις αμέτρητες θηριωδίες που υπέστη από τη «λευκή τρομοκρατία» της Δεξιάς μεταξύ 1945 και 1946 όπως και τις αβάσταχτες διώξεις που υπέστησαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, αλλά και μετά (εκτελέσεις, εξορία, φυλακίσεις,

βιασμούς, βασανιστήρια, κοινωνική περιθωριοποίηση, κτλ.). Αντίστοιχα, οι ταινίες «Ο άνθρωπος με το τριαντάφυλλο» (1980) και «Τα πέτρινα χρόνια» (1985) οπτικοποιούσαν αναδρομικά τα δεινά της Αριστεράς, καθιστώντας την ένα αθώο θύμα. [...]» (Eyerman, et. al., 2011: 150)

Από αυτό το παράθεμα αντλώ ούτως ώστε να δείξω πώς η θυματοποίηση της Αριστεράς, από την ίδια την Αριστερά (χωρίς αυτό να είναι κατακριτέο), επιτείνει μία νοηματοδότηση του παρόντος με βάση τραύματα, βάσανα, πόνο και απώλειες που δεν σχετίζονται με τον Εαυτό. Ο αυτοπροσδιορισμός της μεγάλης πλειοψηφίας όσων ενεπλάκησαν στις κινητοποιήσεις του 2008 μέχρι σήμερα (με τις όποιες διακυμάνσεις υπήρξαν στη συμμετοχή) ως Αριστεροί έχει άμεση σχέση με το πώς ερμήνευαν οι ίδιοι τη συμμετοχή τους στα Δεκεμβριανά, με τις προσδοκίες τους και με την μετέπειτα στάση της παραίτησης, οργής και αγανάκτησης. Η συναισθηματική τους εμπλοκή, λοιπόν, συνδέεται με το κατά πόσο η ίδιοι θεωρούν τους εαυτούς τους φορείς αυτής της αριστερής παράδοσης και αν θεωρούν τον εαυτό τους *a priori* «θύμα». Αν, λοιπόν, συναισθηματικά ταυτίζονται με μία αριστερή μνήμη θυματοποίησης, τότε η πολιτική τους υποκειμενικότητα καθορίζεται όχι μόνο στο επίπεδο της σύγκρουσης με το εκάστοτε εργαλείο της κρατικής καταστολής, αλλά και στο επίπεδο της σύγκρουσης και σύγκρισης με το παρελθόν. Ως ένα βαθμό, βέβαια, αυτή η έλλειψη βιωματικής εμπειρίας του πόνου (δηλαδή των βασανιστηρίων, της εξορίας, κ.ο.κ.) αντικαθίσταται ψυχαναλυτικά από προσωπικά βάσανα, προσωπικές απώλειες και συναισθήματα φέρνοντας τον Εαυτό στη θέση του υποφέροντος Άλλου (Lacan, Formations of the Unconscious, 1957-1958).

Ο Κ.Ν. μου εκμυστηρεύτηκε το μίσος, αλλά και παράλληλα την αγάπη, που έτρεφε για τον πατέρα του: «κάθε φορά που χτυπούσα έναν Μ.Α.Τ.ατζή έβλεπα τη φάτσα του πατέρα μου, πάνω του». Το πάθος του συνομιλητή μου έβγαινε κατ' αυτόν τον

τρόπο, εμπλεκόταν με την πραγματικότητα, κατασκεύαζε την πολιτική του υποκειμενικότητα, μέσα από τα βιώματά του, μέσα από τα δικά του τραύματα. Συνέχιζε λέγοντας: «Έχω φάει μικρός τόσο πολύ ξύλο από τον πατέρα μου που έπρεπε να το ανταποδώσω με κάποιον τρόπο». Οι προσωπικές ιστορίες, τα προσωπικά τραύματα, είναι τις περισσότερες φορές «εισιτήρια» ένταξης στο συλλογικό τραύμα: χωρίς απαραίτητα να υπάρχει συνοχή, αλλά σε μία κουλτούρα και σε μία συλλογική μνήμη όπου το τραύμα είναι έμβλημα, υπάρχει σεβασμός για τον προσωπικό πόνο: ο πόνος μετατρέπεται σε συμβολικό κεφάλαιο. Με τα δικά τους λόγια οι Eyerman, Alexander και Butler Breese, σχολιάζοντας το τραύμα και τη μνήμη των Γερμανών για τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, σημειώνουν:

«Το «κατόρθωμα» του ειρηνευτικού κινήματος ήταν η δημιουργία ενός τεκμηριωμένου συμβολικού κεφαλαίου μέσα από τη μνήμη των βομβαρδισμών που μπορεί τώρα να χρησιμοποιηθεί για τη δημόσια δραματοποίηση ζητημάτων και για να προσδίδει ηθικό βάρος σε πολιτικά επιχειρήματα και θέσεις, το οποίο όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει το ίδιο ισχύ κατασκευής ταυτοτήτων.» (2011: 16)

Οι απώλειες, ο πόνος και η φρίκη των βομβαρδισμών έχουν μεταβληθεί σε ένα συμβολικό κεφάλαιο το οποίο μπορεί να επιστρατεύεται όποτε η πολιτική συνθήκη το επιτρέπει.

Τα προσωπικά βιώματα συνδυαζόμενα με ένα κοινό, συλλογικό φαντασιακό δημιουργούν μία διαλεκτική σχέση, η οποία κατασκευάζει παράλληλα τόσο τη συλλογική μνήμη όσο και την πολιτική ταυτότητα του υποκειμένου. Έχοντας υπόψη μου μία ευρύτερη εικόνα των Δεκεμβριανών, τόσο λόγω της προσωπικής μου

εμπλοκής με το ζήτημα (τότε και τώρα), όσο και διαμέσου της έρευνάς μου έφτασα να συμπεράνω πως η ρευστότητα με την οποία κατασκευάζεται η πολιτική υποκειμενικότητα δεν υπόκειται αποκλειστικότητα στην επιβολή μίας συλλογικής βούλησης πάνω στο υποκείμενο, αλλά ακριβώς στον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα κινούνται στον χώρο και τον χρόνο· πώς επιχειρούν να επιτελέσουν τον εαυτό τους είτε μέσω της εμπλοκής είτε μέσω της αποξένωσης. Οι μαρτυρίες των συνομιλητών μου μπολιασμένες με τις δικές μου προσωπικές αναμνήσεις μας δίνουν επιμέρους δείγματα αναπαράστασης και επιτέλεσης της μνήμης, καθώς κάθε φορά προσπαθούμε να αποδειχθούμε όσο το δυνατόν πιο «αληθινοί» τόσο απέναντι στους Εαυτούς μας και τις μνήμες μας όσο και απέναντι σε αυτόν που έχουμε ενώπιον μας.

Επίλογος

Συνοψίζοντας, δεν μπορώ παρά να αναστοχαστώ πάνω σε όσα μελετήθηκαν, συζητήθηκαν και γράφτηκαν για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Με την εκκίνηση της έρευνας ο πρωταρχικός στόχος μου ήταν να ασχοληθώ με τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, ως ένα ζήτημα που μου προκάλεσε έντονες μνήμες, αλλά και προβληματισμούς. Προσέγγισα το ζήτημα της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου και τον Δεκέμβρη του 2008 ως ένα γρίφο. Έχοντας βιώσει πολλά από τα γεγονότα στα οποία αναφέρομαι στην εργασία, έχοντας ακούσει το ευρύτερο κομμάτι του δημόσιου διαλόγου και έχοντας συζητήσει εκτενώς το ζήτημα της δολοφονίας και των «Δεκεμβριανών», στράφηκα σε αυτούς που είχαν να προσθέσουν κάτι παραπάνω στη συζήτηση. Οι δημόσιες συζητήσεις σπάνια περιλαμβάνουν προσωπικές αφηγήσεις και μαρτυρίες ειδικά όταν διενεργούνται σε πάνελ ενημερωτικών εκπομπών και δελτία ειδήσεων της τηλεόρασης.

Οι συνομιλητές μου μίλησαν και μου εκμυστηρεύτηκαν τις προσωπικές του ιστορίες, αλλά ταυτόχρονα είπαν (και για μένα) όλα όσα ήθελα να πω και εγώ από την πλευρά μου. Δεν θέτω ζήτημα συμφωνίας ή διαφωνίας, αλλά αναφέρομαι στον τρόπο με τον οποίο οι ιστορίες τους αποδομούν τον δημόσιο διάλογο για να τον αναδομήσουν μέσα από την δική τους προσωπική εμπλοκή. Με τον ίδιο τρόπο που οι συνομιλητές μου αναδόμησαν τα γεγονότα του Δεκέμβρη του 2008, αναδομήθηκαν και οι δικές μου σκέψεις γύρω από τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου. Οι ίδιες οι μαρτυρίες μου έδωσαν το απαραίτητο βήμα για να μπορέσω να στηρίξω τις δικές μου ιδέες και πεποιθήσεις, «μπολιασμένες» με έναν συγκεκριμένο θεωρητικό τρόπο σκέψης που ξεπερνάει τα στενά όρια της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

Όλος ο όγκος πληροφορίας που προέκυψε από την έρευνα δημιούργησε επιπλέον ερωτήματα, τα οποία προστέθηκαν στα δικά μου. Οι δεύτερες, τρίτες, τέταρτες (κ.ο.κ.) αναγνώσεις των εθνογραφικών δεδομένων, μαζί με τις συνεχιζόμενες κουβέντες (ακόμα και με άτομα που απλά ενδιαφέρθηκαν για τη δουλειά μου) και με την απαραίτητη βοήθεια της βιβλιογραφίας ξετύλιξαν το κουβάρι του γρίφου. Στις προηγούμενες σελίδες επιχείρησα να απαντήσω στα ερωτήματα που τέθηκαν αρχικά «διωκόμενος» πάντα από το ζήτημα της παραγωγής της πολιτικής υποκειμενικότητας.

Αρχικά ανέδειξα τους τρόπους με τους οποίους τα Δεκεμβριανά του 2008 και τα υποκείμενα που έλαβαν μέρος σε αυτά επηρεάστηκαν από την χωρικότητα και τις χρονικότητες της δολοφονίας του 15χρονου Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου. Η *de facto* χωρικότητα της δολοφονίας, εμποτισμένη με τις μνήμες και την πολιτική ιστορία της γειτονιάς των Εξαρχείων, παρείχε τα θεμέλια για τις κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008. Ο χώρος των Εξαρχείων συνέχισε να τροφοδοτεί τη μνήμη του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου ενσωματώνοντας παράλληλα τη δολοφονία του στη δική του πολιτική ιστορία. Η δολοφονία του Γρηγορόπουλου όπως και τα ίδια τα «Δεκεμβριανά» δεν μπορούν να κατανοηθούν χωρίς την αναφορά στον χώρο των Εξαρχείων ή του Πολυτεχνείου. Αντίστοιχα ούτε η χρονικότητα της δολοφονίας μπορεί να παραμεριστεί ούτε να αποσυνδεθεί από την έννοια του χώρου. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο συζήτησα την ταυτόχρονη συγκρότηση του χώρου και του χρόνου και την ανάλογη διαμόρφωση του ενός από τον άλλο. Ο χρόνος των «Δεκεμβριανών» συγκεράστηκε με τον χρόνο του προοιμίου της κρίσης του δημόσιου χρέους, των χρόνων της Χούντας και του Εμφυλίου, της μεταπολιτευτικής κρίσης. Όλοι αυτοί οι χρονικοί συγκερασμοί συνέβησαν ταυτόχρονα, όπως έδειξαν τόσο οι κινητοποιήσεις όσο και τα συνθήματα που έδιναν μία φαινομενικά συλλογική – ομοιογενή εικόνα. Παράλληλα όμως μέσα σε αυτή τη φαινομενική ομοιογένεια υπήρχαν οι προσωπικές μαρτυρίες, τα προσωπικά

αφηγήματα, που δημιούργησαν διαφορετικούς χρονικούς συγκερασμούς, συνδυάζοντας τις κοινές μνήμες (μεταπολιτευτική κρίση, Χούντα κ.ο.κ.) με τα προσωπικά βιώματα.

Στη συνέχεια, έστρεψα την προσοχή μου στην καθαυτή διαδικασία του γίνεσθαι τόσο του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, μετά τη δολοφονία, όσο και των ιδίων των υποκειμενικοτήτων που συμμετείχαν στα «Δεκεμβριανά» του 2008. Ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος χωρίς να έχει τη δυνατότητα να δράσει ή να μιλήσει για τον εαυτό του, ουσιαστικά ενήργησε ως κενό σημαίνον, το οποίο επέτρεψε στην παραγωγή πολλαπλών (και πολλές φορές αντίθετων) σημαινομένων. Ο τρόπος με τον οποίο μνημονεύεται ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος σχετίζεται απόλυτα με τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η μνήμη του μετά τον θάνατό του, χωρίς ωστόσο να έχει απόλυτη σχέση με το *ποιος πραγματικά ήταν*, αλλά πολύ περισσότερο με προβολές των ταξικών, έμφυλων και ιδεολογικών ιδιοτήτων του στη δημόσια σφαίρα. Η κατασκευή αυτή δεν επιτελέστηκε βέβαια μόνο από όσους κινητοποιούνται στα «Δεκεμβριανά», αλλά από το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Εστιάζοντας περισσότερο στα δρώντα υποκείμενα και τους συνομιλητές μου, κατάφερα να εντοπίσω διάφορες συνέχειες και ασυνέχειες που άλλοτε συνδέουν και άλλοτε από-συνδέουν τον νεκρό Γρηγορόπουλο από όσους συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008 ή και στις επόμενες επετείους. Με λίγα λόγια εντόπισα, μέσα από τις αφηγήσεις και τις προσωπικές μαρτυρίες, του τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα ταύτιζαν τη δράση τους και την ιδεολογία τους με κομμάτια της μνήμης του Γρηγορόπουλου.

Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας, σκεπτόμενος το ζήτημα της ταύτισης – ή μη – των συνομιλητών μου με τον ίδιο τον Γρηγορόπουλο, επέλεξα να εστιάσω στα αισθήματα και συναισθήματα απώλειας και τραύματος των συνομιλητών μου για να αντλήσω συμπεράσματα για τον τρόπο πολιτικοποίησης και κινητοποίησης. Η

πυροδότηση του πολιτικού ενδιαφέροντος και η δράση των συνομιλητών μου δε φαίνεται να οφείλεται σε μία σχέση αιτίου – αιτιατού μεταξύ της δολοφονίας και της κινητοποίησης αλλά περισσότερο στη συμβολική αξία που λαμβάνουν τόσο ο Γρηγορόπουλος όσο και ο Κορκονέας. Διαβάζοντας λοιπόν τα δύο τελευταία κεφάλαια γίνεται αντιληπτό πως υπάρχουν νήματα προσωπικού νοήματος, τραύματος, απώλειας ή πάλης που ενώνονται με τη συμβολική και φαντασιακή απεικόνιση του νεκρού έφηβου και του δολοφόνου του. Η σύνδεση αυτή δε συμβαίνει απαραίτητα συνειδητά ούτε μπορεί να γίνει αντιληπτή σε μεγάλης κλίμακας έρευνες ή μελέτες μεγάλων δεδομένων. Οι προσωπικές αφηγήσεις είναι αυτές που ουσιαστικά διασπούν το φαντασιακό του ιδεολογικά στρατευμένου κινήματος και μεταθέτουν την προσοχή στον τρόπο με τον οποίο το προσωπικό εκπροσωπείται στις εκφράσεις συλλογικής ταυτότητας. Οι προσωπικές ιστορίες είναι οι ρωγμές στη φαινομενική ομοιογένεια του «κινήματος», βοηθώντας στον εντοπισμό των σημείων σύγκρουσης και αντιπαράθεσης, καθώς και συντροφικότητας και αλληλεγγύης.

Έχοντας αναστοχαστεί πάνω στη δουλειά μου και ανατροφοδοτούμενος από τη βιβλιογραφία που μελέτησα, τα συμπεράσματα της δικής μου εργασίας διαφέρουν σε πολλά σημεία από τις ανάλογες δουλειές που έχουν γίνει σχετικά με τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου και τα «Δεκεμβριανά» του 2008. Προσωπικά δεν εντόπισα κανέναν αυθορμητισμό πολιτικού περιεχομένου (πρβ. Vradis & Dalakoglou, 2010: 117), παρά μόνο τον προσωπικό συναισθηματικό αυθορμητισμό αρκετών συνομιλητών μου οι οποίοι «μαγεμένοι από τη δύναμη του όχλου», όπως είπε ο Κ.Ν., τον ακολούθησαν. Αντίστοιχα δεν συμπέρανα πως υπήρχε κάποιο προγενέστερο μίσος που συσσωρευόταν πριν από τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου (πρβ. Karamichas, 2009: 289), αλλά ότι οι μαθητές και οι φοιτητές που δεν είχαν μνήμες από τη δολοφονία του Μιχάλη Καλτεζά σοκαρίστηκαν από το γεγονός της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου.

Η ιδεολογία φαίνεται να επιστρατεύθηκε αργότερα από όσους κινητοποιήθηκαν στα «Δεκεμβριανά», επενδύοντας τα έντονα συναισθήματα οργής, θλίψης και σύγχυσης. Σαν να μην μπορούσαν τα έντονα συναισθήματα να είναι από μόνα τους ένας αναγνωρίσιμος πολιτικός λόγος και να χρειάζονταν μία ιδεολογική «επένδυση».

Αντίστοιχα, μπορεί η συμμετοχή στις κινητοποιήσεις του Δεκέμβρη του 2008 να επενδύθηκε με συνθήματα και αντικαπιταλιστική ρητορική (Sotiris, 2010: 203), ωστόσο η συμμετοχή στις κινητοποιήσεις των Δεκεμβριανών είχε ως αφετηρία διαφορετικά κίνητρα: κίνητρα που είναι λιγότερο ρομαντικά από πολιτική και ιδεολογική άποψη. Η εργασία μου δε στρέφεται ενάντια στην κινηματική δράση, αλλά προβληματοποιεί τη ρομαντικοποίηση των κινηματικών δράσεων του Δεκέμβρη του 2008. Χωρίς να φτάνω στο σημείο να συνδέω τον Δεκέμβρη του 2008 με τα προβλήματα στην ελληνική παιδεία και να αναφέρομαι σε όσους συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις ως «χούλιγκανς» (Mouzelis, 2009), θεωρώ πως η βαρύτητα των «Δεκεμβριανών» δεν αντλείται από το κύρος της ιδεολογίας των συμμετεχόντων στις κινητοποιήσεις. Αντίθετα, τα «Δεκεμβριανά» στέκονται ως υπενθύμιση της μαζικής απήχησης που έχει μία πολιτική δολοφονία (όπως αναλύω στο πρώτο κεφάλαιο), συγκεντρώνοντας διαδηλωτές από φάσματα της ελληνικής κοινωνίας που δεν είχαν ασχοληθεί με την αστυνομική βία, την καταστολή, την επιτήρηση ή την κρατική βία. Στόχος της εργασίας ήταν να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στον λόγο των υποκειμένων που συμμετείχαν, ως θραύσματα ενός μεγάλου γεγονότος και να αναδειχθεί πώς ο διάλογος μεταξύ του θραύσματος και του συλλογικού *όλου* συνδράμει στην διαμόρφωση της πολιτικής υποκειμενικότητας ως μέρος μίας συνεχόμενης διαδικασίας του γίνεσθαι.

Όλες μου οι παρατηρήσεις, οι θέσεις μου και τα συμπεράσματά μου εκπορεύονται από τη θέση μου ως ερευνητής. Επιλέγοντας κανείς τον δρόμο της

παρατηρητικής συμμετοχής και εμπλέκοντας τον εαυτό του, παρότι ερευνητής, στο ίδιο του το πεδίο δημιουργεί μία σειρά από αβεβαιότητες, οι οποίες σχετίζονται ακριβώς με την απώλεια της θέσης του παρατηρητή. Ίσως σε έναν μεγάλο βαθμό τα συμπεράσματα της έρευνάς μου να είναι πολύ διαφορετικά από αυτά της βιβλιογραφίας που συμβουλευτήκα, ακριβώς επειδή δεν συμπεριφέρθηκα ως παρατηρητής των γεγονότων, αλλά ως κάποιος που για να αποκρυπτογραφήσει τον γρίφο των «Δεκεμβριανών» επιχείρησε να τοποθετήσει τον εαυτό του μέσα στον γρίφο. Σίγουρα δεν μπορεί να υπάρχει μία απάντηση για όσα ερωτήματα τέθηκαν τον Δεκέμβρη του 2008, αλλά οι απαντήσεις θα ήταν ιδανικό να συμπεριλαμβάνουν αφηγήσεις που ξεφεύγουν από τη δημόσια συλλογική φωνή. Αυτό ακριβώς είναι που προσφέρει η δική μου εργασία σε σχέση με την υπόλοιπη βιβλιογραφία: μία ενδελεχή ματιά στα υποκείμενα που διαμόρφωσαν όλα όσα συζητάμε με θεωρητικές βεβαιότητες. Επιχειρώ να αποδώσω υποκειμενικό και προσωπικό βάθος, που μπορεί να αντιπαρατίθεται ή να συμπληρώνει μία απομονωμένη πολιτική ή φιλοσοφική θεώρηση του Δεκέμβρη του 2008.

Η εργασία μου είναι απλά μία από τις πολλές οπτικές που μπορούν να εφαρμοστούν ως πρίσμα πάνω στα «Δεκεμβριανά». Η προσέγγισή μου αφήνει πολλά αναπάντητα ερωτήματα και δεν αναζητώ σε καμία περίπτωση τη μία και μοναδική αλήθεια σε σχέση με τα γεγονότα. Στόχοι για μελλοντικές εργασίες και εκπονήσεις θα μπορούσε να είναι η χρήση των μαρτυριών και των προσωπικών αφηγήσεων για μία πιο αποκρυσταλλωμένη και ξεκάθαρη θέαση ζητημάτων ταξικών αλλά και έμφυλων. Να αναδειχθεί με μεγαλύτερη σαφήνεια η εμπλοκή των ατόμων που δεν ανήκαν σε συλλογικότητες. Να συζητηθεί το κατά πόσο, και σε ποιες περιπτώσεις ήδη υπάρχουσες συλλογικότητες άλλαξαν τη ρητορική τους για να είναι μέσα στο «κλίμα» των «Δεκεμβριανών; Παράλληλα, χρειάζεται μία βαθύτερη ματιά στους τρόπους με

του οποίους οι συλλογικότητες συνεργάστηκαν ή δεν συνεργάστηκαν τον Δεκέμβρη του 2008. Ενώ έχει σημασία το πόσα και ποια άτομα στρατεύθηκαν πολιτικά σε συλλογικότητες, παρατάξεις και κόμματα μετά τα «Δεκεμβριανά». Δηλαδή, να διερευνηθούν οι πολιτικές πορείες των συμμετεχόντων, πέρα από τις επετείους, και πώς αυτές συνδέονται με την παρούσα κοινωνική, πολιτική και οικονομική κατάσταση.

Περαιτέρω δουλειές απαιτούν μία ακόμα μεγαλύτερη προσήλωση και προσοχή στα λεγόμενα όσων συμμετείχαν στα «Δεκεμβριανά» και σε όσους θυμούνται τον Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο ζωντανό. Ίσως με αυτόν τον τρόπο να έρθουν στο φως περισσότερες λεπτομέρειες οι οποίες με τη σειρά τους θα φωτίσουν διαφορετικά αναλυτικά μονοπάτια. Εστιάζοντας στις προσωπικές μαρτυρίες, ίσως να αναδειχθούν ιστορίες που έρχονται σε αντιπαράθεση με όσα έχουν γραφτεί ως τώρα (συμπεριλαμβανομένης και της παρούσας εργασίας). Κατ' αυτόν τον τρόπο μέσα από αντιθέσεις και συνθέσεις, συνέχειες και ασυνέχειες δίνεται η δυνατότητα περαιτέρω κατανόησης των «Δεκεμβριανών». Χωρίς, λοιπόν, να απομακρυνόμαστε από το υποκείμενο να επιχειρήσουμε να αρθρώσουμε υποθέσεις οι οποίες να μην ανταποκρίνονται στις στρατευμένες θέσεις των ερευνητών αλλά στις στρατευμένες (ή και μη) θέσεις των υποκειμένων.

Βιβλιογραφία

- Ahmed, S. (2015). *The cultural politics of emotion*. New York: Routledge.
- Arampatzi, A., & Nicholls, W. J. (2012). The Urban Roots of Anti-Neoliberal Social Movements: The Case of Athens, Greece. *Environment and Planning A*, 44(11), 2591-2610.
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulation*. Ann Arbor: Ann Arbor, Mich.
- Βόγλης, Πολυμέρης (2014). Η αδύνατη επανάσταση: Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bourdieu, P., & Nice, R. (1984). *Distinction: Social critique of the judgement of taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Cadava, E. (1998). *Words of light: Theses on the photography of history*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
- Cappuccini, M. (2018). *Austerity and Democracy in Athens: Crisis and Community in Exarchia*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Close, D. (2009). The Riots of December 2008: their causes in historical and international contexts, στο M. Rossetto, M. Tsianikas, G. Couvalis and M. Palaktsoglou (Eds.) "*Greek Research in Australia: Proceedings of the Eighth Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2009*". Flinders University Department of Languages - Modern Greek: Adelaide, 134-144.
- Dalakoglou, D. (2012). Beyond Spontaneity. *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 16(5), 535-545.
- Dean, C. J. (2003). Empathy, Pornography, and Suffering. *Differences*, 14(1), 88-124.
- Douzinis, C. (2010). The Greek Tragedy. *Journal of Modern Greek Studies*, 28(2), 285-292.

- Eyerman, R., Alexander, J. C., & Breese, E. B. (2013). *Narrating trauma: On the impact of collective suffering*. Boulder, CO: Paradigm.
- Foucault, M. (2002). *Archaeology of knowledge*. London: Routledge.
- Friedman, J. (1992). "The Past in the Future: History and the Politics of Identity." *American Anthropologist*, 94(4), 837–859.
- Gaitanou, E. (2016). *Forms and Characteristics of the Social Movement in Greece in the Context of the Economic and Political Crisis*, στο <https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/>
- Haanstad, E. J. (2009). Violence and Temporal Subjectivity. *Anthropology and Humanism*, 34(1), 71-82.
- Halbwachs, M. (1992). *The Collective Memory, Space and The Collective Memory*.
- Hall, S. (1985). Signification, representation, ideology: Althusser and the post-structuralist debates. *Critical Studies in Mass Communication*, 2(2), 91-114.
- Hoskins, A. (2007). *Media and memory*. Taylor & Francis.
- Karamichas, J. (2009). The December 2008 Riots in Greece. *Social Movement Studies*, 8(3), 289-293.
- Knight, D. M., & Stewart, C. (2016). Ethnographies of Austerity: Temporality, Crisis and Affect in Southern Europe. *History and Anthropology*, 27(1), 1-18.
- Lacan, J. (1982). *Écrits: A selection*. New York: Norton W.W. & Company.
- Lacan, J., & Miller, J. (2017). *Formations of the unconscious: The seminar of Jacques Lacan, Book V*. Malden, MA: Polity.
- Leontidou, L. (2012). Athens in the Mediterranean 'movement of the piazzas' Spontaneity in material and virtual public spaces. *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 16(3), 299-312.

- Liu, J. H., & Hilton, D. J. (2005). How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics, *British Journal of Social Psychology*, 44, 1-21.
- Memos, C. (2010). Neoliberalism, Identification Process and the Dialectics of Crisis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(1), 210-216.
- Mouzelis, N. (2009). “On the December Events”, στο S. Economides and Vassilis Monastiriotis (eds), *The Return of Street Politics?: Essays on the December Riots in Greece*. London: The Hellenic Observatory LSE.
- Mowitt, J. (2000). Trauma Envy. *Cultural Critique*, (46), 272-297.
- Μπαρτ, Ρολάν (1983). Ο φωτεινός θάλαμος: Δοκίμιο για τη φωτογραφία. Αθήνα: Ράππα.
- Panourgιά, N. (2010). Stones (papers, humans). *Journal of Modern Greek Studies*, 28(2), 199-224.
- Papailias, P. (2016). Witnessing in the age of the database: Viral memorials, affective publics, and the assemblage of mourning. *Memory Studies*, 9(4), 437-454.
- Passerini, L. (2014). *Memory and Utopia: The Primacy of Inter-Subjectivity*. New York: Routledge.
- Passy, F., & Giugni, M. (2000). Life-Spheres, Networks, and Sustained Participation in Social Movements: A Phenomenological Approach to Political Commitment. *Sociological Forum*. 15(1), 117-144.
- Ranciere, J. (1992). Politics, Identification, and Subjectivization. *October*, 61, 58.
- Rasmussen, D. (1995). Rethinking Subjectivity: Narrative Identity and the Self. *Paul Ricoeur: The Hermeneutics of Action*, 159-172.
- Reading, A. (2011). The London bombings: mobile witnessing, mortal bodies and global time. *Memory Studies*. 4(3), 298–311.

- Sontag, S. (2003), *Regarding the pain of others*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Sotiris, P. (2010). Rebels with a Cause: The December 2008 Greek Youth Movement as the Condensation of Deeper Social and Political Contradictions. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(1), 203-209.
- Stavrides, S. (october 2010). The December 2008 Youth Uprising in Athens: Spatial Justice in an Emergent “City Of Thresholds”. *Spatial Justice*, (2), 1-10.
- Sturken, M. (1999). The Image as Memorial: Personal Photographs in Cultural Memory, στο M. Hirsch (Ed.), *The Familial Gaze*, 178-195. Hanover, NH: University Press of New England.
- Sturken, M. (2009). *Tangled memories the Vietnam War, the AIDS epidemic, and the politics of remembering*. Berkeley: Univ. of California Press.
- Vaiou, D., & Kalandides, A. (2015). Practices of collective action and solidarity: Reconfigurations of the public space in crisis-ridden Athens, Greece. *Journal of Housing and the Built Environment*, 31(3), 457-470.
- Voglis, P. (2002). *Becoming a subject: Political prisoners during the Greek Civil War*. New York (N.Y.): Berghahn Books.
- Voglis, P. (2011). ‘The Junta came to power by the force, and will only go by the force of arms’: Political violence and the voice of the opposition to the military dictatorship in Greece, 1967-74. *Cultural and Social History*, 8(4), 549–566.
- Vradis, A. (2009). Greece’s winter of discontent. *City*, 13(1), 146-149.
- Vradis, A., & Dalakoglou, D., (2010). *Upping the Anti: A Journal of Theory and Action*, 10. Toronto, Canada.

Ψηφιακή Βιβλιογραφία

- Αρβανίτης, Κ. (06 Δεκεμβρίου, 2017). Στάχτη και Burberry: Όσα θα θυμόμαστε για πάντα από το Δεκέμβρη του 2008. Ανάκτηση από <https://luben.tv/originals/136479>
- N. (05 Δεκεμβρίου, 2017). Φωτογραφίζοντας το Δεκέμβρη του 2008. Ανάκτηση από <http://www.nostimonimar.gr/fotografizontas-to-dekembri-tou-2008/>
- Στέφου, Ό. (05 Δεκεμβρίου, 2017). Ο δικός μας Δεκέμβρης - Μια γενιά που ήθελε να αλλάξει τον κόσμο. Ανάκτηση από <http://www.documentonews.gr/article/o-dikos-mas-dekembrhs-mia-genia-poy-hthele-na-allaxei-ton-kosmo>
- Alphavita (Δεκέμβριος, 2015). Αλέξης Γρηγορόπουλος. 9 χρόνια μετά. Ανάκτηση από <http://www.alfavita.gr/report/6-χρονια-μετα-αφιερωμα-στον-αλεξη-γρηγοροπουλο>
- iefimerida.gr. (06 Δεκεμβρίου, 2017). Το βράδυ που δολοφονήθηκε ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος και ο Δεκέμβρης της οργής που ακολούθησε. Ανάκτηση από <http://www.iefimerida.gr/news/381059/vrady-poy-dolofonithike-o-alexandros-grigoropoylos-kai-o-dekembris-tis-orgis-poy>
- in.gr (11 Οκτωβρίου, 2011). Σε ισόβια ο Κορκονέας, δεκαετής κάθειρξη στον Σαραλιώτη για τη δολοφονία Γρηγορόπουλου. Ανάκτηση από <http://www.in.gr/2010/10/11/greece/se-isobia-o-korkoneas-dekaetis-katheirksi-ston-saraliwti-gia-ti-dolofonia-grigoropoyloy/>
- Pathfinder (05 Δεκεμβρίου, 2012). Και τι δεν ήταν - "Μιλώντας για το Δεκέμβρη του 2008". Ανάκτηση από <https://www.youtube.com/watch?v=smmSa5ImsOc>
- Radiobubble (07 Δεκεμβρίου, 2008 – 06 Δεκεμβρίου, 2010). Ανάκτηση http://rblegacy.gr/generated_content/term-griots/term-griots_1.html
- South Wales Anarchists (17 Δεκεμβρίου, 2008). Ανάκτηση από <https://southwalesanarchists.wordpress.com/tag/alexandros-grigoropoulos/>

ⁱ Απόσπασμα της πρώτης μου συνέντευξης με τον Κ.Ν. σχετικά με τη σύγκρουση διαδηλωτών και αστυνομικών, την επομένη της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου (7 Δεκεμβρίου 2008).